

วิถีชีวิตประจำวัน: อาชีพ การงาน และการผลิต

ช่วงเวลาที่เมืองกรุงเทพฯ นับตั้งแต่ตอนกลางรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มโยกย้ายขึ้นไปตั้งมั่นในพื้นที่บกบก และ โครงสร้างทางกายภาพของเมืองได้ขยายตัวอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตประจำวันของชาวกรุงเทพฯ ที่นอกเหนือไปจากการได้รับผลกระทบจากการพัฒนาโลกทางกายภาพก็ได้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องด้วยเช่นกัน แนวโน้มที่เด่นชัดของการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตดังกล่าว คือการเริ่มเกิดขึ้นของ “วิถีชีวิตแบบเมือง” ซึ่งก่อรูปขึ้นจากลักษณะการประกอบอาชีพ การมีรายได้ การบริโภค และการพักผ่อนหย่อนใจของชาวเมือง

เนื้อหาในบทนี้เน้นพิจารณาลักษณะอาชีพการงานของชาวกรุงเทพฯ เริ่มตั้งแต่อาชีพการงานของผู้คนในช่วงปี พ.ศ. 2426 ซึ่งได้ข้อมูลจากเอกสารชุด *สารบาญชีสำหรับเจ้าพนักงานไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร* และการเริ่มปรากฏขึ้นของกลุ่ม “ชาวเมืองรุ่นใหม่” ซึ่งโดดเด่นในสามกลุ่มหลักคือ ข้าราชการรุ่นใหม่ กลุ่มผู้ประกอบการวิชาชีพเฉพาะ และกลุ่มพ่อค้านักธุรกิจในเมืองกรุงเทพฯ กลุ่มอาชีพเหล่านี้ถือกำเนิดขึ้นจากการเปิดประเทศของสยาม ซึ่งเอื้ออำนวยให้ผู้คนกรุงเทพฯ มีประสบการณ์ทางอาชีพใหม่ๆ หลากหลาย จากการเปลี่ยนทัศนคติทางด้านอาชีพการงานจากการงานแบบเก่าที่สัมพันธ์ยึดโยงอยู่กับระบบไพร่และระบบอุปถัมภ์ สู่งานสมัยใหม่ที่มีหัวใจสำคัญอยู่ที่การจ้างงานและการตอบแทนที่เหมาะสม จากการปฏิรูปประเทศโดยเฉพาะการขยายตัวของระบบการศึกษาแผนใหม่กับอาชีพข้าราชการ และจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ซึ่งกระตุ้นให้เกิดกลุ่มพ่อค้าและนักลงทุนรุ่นใหม่

1. อาชีพและการผลิตของคนกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2426

นับจากการเปิดประเทศโดยสนธิสัญญาเบาริ่ง ล่วงเข้าสู่ศวรรษแรกของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองกรุงเทพฯ ได้เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วในฐานะเมืองท่ายุคใหม่ อันเป็นผลมาจากความรุ่งเรืองของเศรษฐกิจการค้าและการอพยพเข้ามาของชาวจีนโพ้นทะเล จากนั้นในทศวรรษถัดมา อาจจะกล่าวได้ว่าเมือง ๆ นี้ได้ตั้งมั่นเป็นศูนย์กลางของตลาดและการพาณิชย์แห่งระบบเศรษฐกิจยุคใหม่ โดยสภาพการณ์ดังกล่าวนี้สามารถยืนยันได้จากการพิจารณาคุณลักษณะแห่งอาชีพการงานของผู้คนกรุงเทพฯ ในช่วงเวลาดังกล่าว

ข้อมูลจากเอกสารชุด**สารบาญชีสำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร**¹ ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับอาชีพของผู้คนในเขตกรุงเทพฯ ซึ่งนับรวมทั้งทางฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี ยืนยันว่าประชากรที่ประกอบอาชีพในเชิงกิจกรรมยังถือสัดส่วนมากที่สุด คือประมาณ 1 ใน 4 ของประชากรทั้งหมด ขณะที่ประมาณ 30 % ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม ซึ่งหมายรวมถึงอาชีพด้านการค้าขาย หัตถอุตสาหกรรม อาชีพผู้ชำนาญการและต้องอาศัยความรู้เฉพาะด้าน ส่วนบุคคลที่ทำงานให้รัฐในฐานะขุนนางข้าราชการถือสัดส่วนเพียง 9 % จากจำนวนประชากรทั้งหมด อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาเฉพาะใน “เขตเมือง” คือทางฝั่งพระนคร และบริเวณแหล่งชุมชนที่อยู่สองฟากถนน โดยตัดพื้นที่เกษตรกรรมทั้งทางฝั่งธนบุรีและเขตชานเมืองของฝั่งพระนครออกไป จะพบว่ามากกว่า 60 % ของประชากรในบริเวณนี้ประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม

เมืองกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2426 ยังจะสามารถพบเห็นลักษณะการสืบทอดขนบอาชีพและการผลิตแบบย่าน ซึ่งทำการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างอยู่ในหลายชุมชน อาทิเช่น บ้านดอกไม้ยังมีผู้คนจำนวนมากไม่น้อยทำและขายดอกไม้ไฟ บ้านบาตรยังคงตีบาตรขาย บ้านหล่อประกอบด้วยช่างมุงและช่างทำงานหล่อประเภทต่าง ๆ หลายครัวเรือน ห้องที่แถบบางลำพูมีชุมชนมุสลิมเป็นช่างทำทอง² เป็นต้น ลักษณะอาชีพและการผลิตเช่นนี้ยังปรากฏให้เห็นในชุมชนบ้านเรือนที่ตั้งอยู่สองฟากถนนตรอก ซอย ด้วยเช่นกัน อาทิเช่น ตรอกโรงกะทะซึ่งยังมีผู้คนหลายครอบครัวประกอบอาชีพเป็นช่างตีเหล็ก ตรอกโรงโคมมีหลายครอบครัวที่ประกอบอาชีพขายกระดาษและโคมจีน ตรอกบ้านบุญยังคงเน้นบุชันขาย³ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาที่อาชีพการงานของผู้คนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมถนน ตรอก ซอย (ดูตารางที่ 4.2 และ 4.3) จะเห็นได้ว่าหากมองในภาพรวมแล้ว ความหลากหลายของอาชีพจะมีความโดดเด่นสูง โดยเฉพาะอาชีพทางด้านธุรกิจ การผลิต และการค้าขาย ปรากฏการณ์นี้สะท้อนให้เห็นการกระจายตัวของสินค้าประเภทต่าง ๆ ที่เข้าป้อนชุมชนและตอบรับการขยายตัวของเศรษฐกิจเมืองกรุงเทพฯ ปรากฏเป็นแนวโน้มที่ว่าถนนและตรอกซอย กำลังกลายเป็น

¹Porphant Ouyyanont and Yoshihiro Tsubouchi, *The 1883 Bangkok Postal Census and Nineteenth Century Bangkok Economic History, Volume 1: The Population and Economic Activities of Bangkok in the 1883 Postal Census* (Special Paper No. 5, Graduate School of Asian and African Area Studies, Kyoto University, 2000).

²สารบาญชีส่วนที่ 3 คือรายการในจังหวัด บ้านหมู แลลำน้า สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บ้านปรีดเล, จ.ศ. 1245), หน้า 170-175; สารบาญชีส่วนที่ 4 คือรายการในจังหวัด อุ และคลอง ลำปะโคง สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บ้านปรีดเล, จ.ศ. 1245), หน้า 115-116, 125-130.

³สารบาญชีส่วนที่ 2 คือรายการในจังหวัด ถนนแลตรอก สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2541), หน้า 381-382, 394-400.

ศูนย์กลางของการค้า การผลิต และการอุตสาหกรรมสำคัญของเมือง และการผลิตแบบระบบย่าน เริ่มมีแนวโน้มที่จะเสื่อมลง⁴

ในการรับรู้ทั่วไปเกี่ยวกับประเด็นการแบ่งงานกันทำของประชากรต่อประวัติศาสตร์สังคม และเศรษฐกิจของไทยนั้น มักจะเชื่อกันว่าคนไทยนั้นจะยึดประกอบอาชีพเกษตรกรรมและข้าราชการเป็นหลัก ขณะที่ชาวจีนจะมีบทบาทสำคัญต่ออาชีพในทางการค้า พาณิชยกรรม และช่างฝีมือ ประเด็นที่น่าสนใจของข้อมูลจากเอกสารชุดนี้คือแสดงให้เห็นว่า ประชากรที่เป็นชาวไทยนั้นมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจการค้าของเมืองกรุงเทพฯ มากกว่าที่เคยเชื่อกัน กล่าวคือ คนไทยนั้นยึดครองอาชีพเกษตรกรรมและตำแหน่งข้าราชการส่วนใหญ่อย่างแน่นอนเมื่อเปรียบเทียบกับประชากรเชื้อชาติอื่น ๆ ในกรุงเทพฯ หากแต่ว่าขณะเดียวกันก็จะถือสัดส่วนที่ค่อนข้างสูงด้วยเช่นกันในอาชีพประเภทการค้า การพาณิชย์ และอุตสาหกรรม ขณะที่ชาวจีนก็ไม่ได้จำกัดขอบเขตทางด้านอาชีพอย่างสำคัญอยู่เฉพาะงานการค้าเท่านั้น แต่กลับจะพบว่าชาวจีนนั้นมีบทบาทสูงยิ่งในอาชีพกสิกรรมด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะการประกอบอาชีพชาวสวนในทางฝั่งธนบุรีและเขตชานเมืองกรุงเทพฯ

⁴ การศึกษาในที่นี้ยังมีได้ทำการพิจารณาและอภิปรายลงลึกในรายละเอียดต่อประเด็นการเปลี่ยนอาชีพ และการเสื่อมคลายของการผลิตระบบย่านของย่านสำคัญ ๆ ในเมืองกรุงเทพฯ อย่างไรก็ตาม จะพบว่าการสืบทอดอาชีพเฉพาะของชุมชนดำเนินไปอย่างต่อเนื่องมากระทั่งถึงปัจจุบัน แต่ในแง่ปริมาณแล้ว จากที่เคยเป็นการผลิตของชุมชน กลับเหลือเพียงไม่กี่ครอบครัวที่ยังคงสืบทอดอาชีพนั้น ๆ อยู่ อาจสามารถคาดเดาได้ถึง การเปลี่ยนไปสู่อชีพอย่างใหม่ของบรรดาลูกหลานของครอบครัวที่ผลิตงานช่างเฉพาะอย่างนั้นที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องนับแต่ตอนกลางรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ทั้งนี้ย่อมเป็นปรากฏการณ์ตอบรับการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้า การเปิดโอกาสทางการศึกษา ฯลฯ กระตุ้นให้ผู้คนปรารถนาประกอบอาชีพที่มีความมั่นคง ทั้งทางรายได้และสถานภาพทางสังคม แต่หากจะหาช่วงเวลาที่มีการผลิตระบบย่านเริ่มเสื่อมลงอย่างชัดเจน มาร์ค แอสคิว (Marc Askew) ให้ความสำคัญกับช่วงเวลาหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเมืองกรุงเทพฯ มีความเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และโลกทางกายภาพอย่างมากมาย จนลักษณะชุมชนแบบดั้งเดิมของเมืองนี้แทบไม่คงเค้าเดิม ในด้านการผลิต ช่วงเวลาดังกล่าวนี้อาศัยเทคโนโลยีสมัยใหม่ และวัตถุดิบในการผลิตใหม่ ๆ ได้ทำให้อุตสาหกรรมการผลิตสินค้ารุ่งเรืองขึ้น สินค้าอุตสาหกรรมราคาถูกลงยิ่งทำให้การผลิตสินค้าระบบย่านเสื่อมลงอย่างรวดเร็ว. Marc Askew, *Interpreting Bangkok: The Urban Question in Thai Studies* (Bangkok: Thai Studies Section, Faculty of Arts, Chulalongkorn University, 1994), pp. 165-177.

ตารางที่ 4.1
แสดงอาชีพประชากรกรุงเทพฯ พ.ศ. 2426 จำแนกตามเชื้อชาติ

	ไทย	จีน	เชื้อชาติอื่น ๆ	รวม
กสิกรรม	6,281	1,100	163	7,544
การผลิตและการพาณิชย์	1,675	2,630	202	4,507
แรงงานเกณฑ์	4,245	0	10	4,255
ค้าขาย	1,441	1,612	70	3,123
พนักงานรัฐ	2,746	62	30	2,838
ลูกจ้างและคนงาน	517	363	70	950
ช่างชำนาญการ	612	269	55	936
อื่น ๆ	329	30	12	371
ไม่ระบุ	3,458	1,909	290	5,657
รวม	21,304	7,975	902	30,181

ที่มา: สารบัญชี่สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร, ส่วนที่ 2-4.

หมายเหตุ: “การผลิตและการพาณิชย์” หมายถึงผู้คนที่ประกอบอาชีพเกี่ยวข้องกับธุรกิจค้าข้าว โรงเลื่อย เลื่อยผ้า เหล้า ฟืน โรงรับจำนำ บ่อนเบี้ย นักธุรกิจ ผู้จัดการ เป็นต้น; “ค้าขาย” หมายถึงผู้คนที่เป็นพ่อค้าแม่ค้าขายอาหารการกิน; “ช่างชำนาญการ” หมายถึงแรงงานที่มีฝีมือและผู้ประกอบการงานที่ต้องใช้ความรู้เฉพาะด้าน อย่างเช่น ช่าง หมอ ครู ทนาย เป็นต้น

ตารางที่ 4.2
แสดงอาชีพประชากรกรุงเทพฯ ที่อาศัยอยู่สองฟากถนน ตรอก ซอย พ.ศ. 2426 จำแนกตามเชื้อชาติ

	ไทย	จีน	เชื้อชาติอื่น ๆ	รวม
การผลิตและการพาณิชย์	370	1,567	88	2,025
ค้าขาย	398	749	30	1,177
พนักงานรัฐ	893	43	8	944
แรงงานเกณฑ์	751	0	10	761
ลูกจ้างและคนงาน	155	181	35	372
ช่างชำนาญการ	195	158	17	370
กสิกรรม	28	11	0	39
อื่น ๆ	74	5	0	79
ไม่ระบุ	696	535	103	1,334
รวม	3,560	3,249	291	7,101

ที่มา: สารบัญชี่สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร, ส่วนที่ 2.

ตารางที่ 4.3

แสดงผู้ประกอบการอาชีพสูงสุด 16 อันดับของประชากรกรุงเทพฯ ที่อาศัยอยู่สองฟาก ถนน ตรอก ซอย พ.ศ. 2426

อาชีพ	จำนวน	อาชีพ	จำนวน
1 พนักงานของรัฐ	944	9 ขายเสื้อผ้า	82
2 แรงงานเกณฑ์	758	10 ทำและขายอาหาร	71
3 ค้าขายทั่วไป	334	11 ขายข้าว	71
4 ขายฝิ่น	264	12 ทอผ้า	69
5 ขายเหล้า	261	13 ขายน้ำตาล	68
6 รับจ่านำ	140	14 ขายหมู	60
7 ช่างไม้	97	15 ขายยา	57
8 ขายของชำ	86	16 หมอ	51

ที่มา: สารบัญชีสําหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร, ส่วนที่ 2.

เมื่อพิจารณาลักษณะอาชีพการงาน และกิจกรรมทางเศรษฐกิจของผู้คนกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2426 นัยยะสำคัญประการหนึ่งที่ได้สังเกตเห็นคือ เมืองกรุงเทพฯ ในช่วงเวลาดังกล่าวได้มีสถานะเป็น “เมืองการค้า” กิจกรรมทางการค้าครอบคลุมทั้งธุรกิจการค้าพาณิชย์ที่สัมพันธ์กับการค้าระหว่างประเทศ และระบบเศรษฐกิจภายในกรุงเทพฯ เอง ภายใต้ความคึกคักของกิจกรรมดังกล่าว สะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตแห่งการสะสมเงินตราและสร้างความมั่งคั่งของผู้คนในเมือง นอกจากการค้าขายสิ่งของเครื่องใช้ อาหารการกินต่าง ๆ การค้ำคั่งในเขตเมือง การผลิตที่ยังปรากฏในเขตดังกล่าวนี้ อย่างเช่นการผลิตสินค้าทางด้านหัตถกรรม ประเภทเย็บเสื้อผ้า เย็บรองเท้า สานเช่ สานกระจาด ฯลฯ ที่ยังปรากฏอยู่ในแถบถนนสำเพ็ง และเจริญกรุง (ดูรายละเอียดในภาคผนวก ก.) ล้วนเป็นการผลิตเพื่อขายป้อนตลาดทั้งสิ้น บ้านเรือนที่ประกอบกิจกรรมการผลิตเหล่านี้อยู่ในแถวเดียวกันกับบ้านเรือนที่ประกอบอาชีพอย่างใหม่ในสังคมซึ่งเกิดขึ้นตามการปริมาณการบริโภคสินค้าและบริการใหม่ๆ อาทิเช่น กิจการโรงรถเช่าจำนวนมากบนถนนเจริญกรุง¹

กำเนิดชุมชนในกรุงเทพฯ นับตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ก่อให้เกิดลักษณะการแบ่งงานกันทำตามความถนัดของแต่ละเชื้อชาติแต่ละชุมชนซึ่งตั้งอยู่กระจัดกระจายในเขตเมือง จนก่อเกิดเป็นย่านการผลิตสินค้าเฉพาะอย่าง ถ่วงมาถ่วงไป พ.ศ. 2426 ลักษณะของการเป็นย่านผลิตสินค้าเฉพาะอย่างยังคงดำรงอยู่ แต่ผู้คนจำนวนมากได้หันมาประกอบอาชีพทางการค้าตอบรับวิถีชีวิตที่ผู้คนโดยส่วนใหญ่ในเมืองต้องซื้อหาทั้งสินค้าและบริการจากตลาด การผลิตและการค้าขายสินค้าหลากหลายชนิด

¹ กิจการเกี่ยวกับโรงรถ มีจำนวนโรงรถ 17 โรง มีช่างทำรถและเครื่องรถ 10 ราย คนรับจ้างขับรถและลูกจ้างทั่วไปรวม 26 ราย, สารบัญชีสํานวนที่ 2 คือรายภูรในจังหวัด ถนนแตรอก สําหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร, หน้า 31-98.

ปรากฏเป็นจำนวนมากตามบ้านเรือน ณ สองฟากถนน ปรากฏการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกันก็คือลักษณะการแบ่งธุรกิจการค้ากันไปตามเชื้อชาติ ที่เห็นได้ชัดจากร้านค้าในเขตเมืองอาทิเช่นสินค้าประเภทของใช้อย่างถ้วยชาม หม้อ ถัง เครื่องแก้ว เครื่องเหล็กล้วนยึดกุมตลาดโดยกลุ่มชาวจีน สินค้าอัญมณีจะต้องซื้อหาจากร้านค้าของคนแขกเป็นสำคัญ หรือธุรกิจรถเข่าก็เป็นธุรกิจที่คนแขกถือสัดส่วนสูงสุดในการประกอบการ เป็นต้น

ในช่วงเวลาต่อมาลูเซีย ฟูร์เนอโร (Lucien Fournereau) สถาปนิกชาวฝรั่งเศสซึ่งเดินทางมาสัมผัสกรุงเทพฯ เพียงช่วงระยะเวลาสั้น ๆ ราวปี พ.ศ. 2435 และแม้ว่าจะไม่ได้สังเกตการณ์และบรรยายลงลึกในรายละเอียดลงไปมาก แต่เขาก็ได้สังเกตเห็นถึงบางลักษณะที่ดำรงอยู่ของคนแต่ละเชื้อชาติในกรุงเทพฯ อาทิเช่นว่า ชาวจีนมีบทบาทเด่นในทั้งในธุรกิจขนาดใหญ่อย่างโรงสี โรงเลื่อย และภาคการค้าปลีกอย่างในตลาดสำเพ็ง ครอบคลุมตั้งแต่สินค้าเครื่องจักสาน เนื้อสัตว์ เสื้อผ้า และเครื่องเหล็ก อาจกล่าวได้ว่าการค้าแทบทุกประเภทอยู่ในกำมือของคนจีน ขณะเดียวกันก็เป็นทั้งคนงานรับจ้าง ช่างก่อสร้าง ช่างทำกุญแจ ช่างไม้ ช่างทาสี กรรมกรท่าเรือ กูตี คนรดน้ำถนน พ่อค้าเร่หาบคอนขายอาหาร เครื่องดื่ม ผัก และผลไม้ รวมถึงการเป็นหัวหน้าพ่อค้าหัวหน้าคนใช้ของชาวยุโรปหรือคนไทยด้วยเช่นกัน แขกฮินดูทำอะไรได้ไม่น้อยจากธุรกิจค้าวัวควายส่งไปยังฮ่องกงหรือสิงคโปร์ ชาวนวนค้าขายจากอาชีพประมง เพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ ขายถ่าน รวมถึงเป็นคนครัวและคนใช้ แขกมาเลย์นั้นเป็นคนใช้ระดับล่างหรือไม่ก็มักจะประกอบอาชีพคนขับรถม้าหรือคนเลี้ยงม้า ส่วนชาวพม่าที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ก็มักจะจำกัอยู่กับอาชีพกสิกรรม เป็นต้น

แม้ว่าการงานในประเภท “ผู้ชำนาญการ” หรืออาชีพที่ต้องใช้ความรู้ความสามารถเฉพาะทาง อย่างเช่น เป็นหมอ วิศวกร ช่างไม้ ช่างตีเหล็ก เสมียน ทนาย เป็นต้นนั้น จะยังถือสัดส่วนที่ไม่สูงมากนักในช่วงเวลาดังกล่าว แต่ก็มีความโน้มที่จะเพิ่มปริมาณมากขึ้น อันเป็นผลเนื่องมาจากการเติบโตขึ้นของกิจกรรมทางสังคมในเวลาต่อมา และโดยเฉพาะเมื่อรัฐบาลเริ่มพัฒนากิจการการศึกษาอย่างจริงจังมากขึ้น อันเป็นการเพิ่มปริมาณผู้รู้หนังสือที่มีพื้นฐานจากการเป็นสามัญชนทั่วไปขึ้นในสังคม ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

ในขณะที่กลุ่มชนชั้นสูงในสังคมซึ่งเป็นหน้าด่านในการรับวัฒนธรรมตะวันตกกำลังประทับใจ และรับเอาหลายรูปลักษณะของวัฒนธรรมจากต่างประเทศ ทั้งในด้านของการบริโภควัตถุและวิถีการดำเนินชีวิตอันมีรสนิยม ช่วงเวลาเดียวกันนั้น ชาวกรุงเทพฯ ทั่วไปโดยรวมกำลังตอบรับความรู้เรื่องทางการค้าและเศรษฐกิจเงินตราอย่างขยันขันแข็ง ซึ่งในกรณีนี้อาจจะสรุปในภาพรวมได้ว่าชาวเมืองรุ่นนี้ได้พยายามทำหน้าที่สร้างความมั่นคงให้แก่คนรุ่นลูกรุ่นหลาน และคนรุ่นถัดมาที่เองที่มักได้รับการสนับสนุนให้ได้รับการศึกษา ก้าวเข้าสู่อาชีพการงานที่มีเกียรติมีศักดิ์ศรี

⁶Lucien Fournereau, *Bangkok in 1892*, translated by Walter E.J. Tjips (Bangkok: White Lotus, 1998), pp. 39-40.

และความมั่นคงยิ่งขึ้น ซึ่งในเวลาเดียวกันนั่นเองที่กระบวนการส่งผ่านรสนิยมและวิถีชีวิตประจำวันของชนชั้นสูงเริ่มกระจายลงมาสู่ชาวเมืองทั่วไป ขณะที่ภาคธุรกิจของเมืองที่เติบโตยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ ได้ก่อให้เกิดวิถีการบริโภคที่เข้าถึงมวลชนทั่วไปได้กว้างขวาง

2 การเสื่อมคลายและสิ้นสุดของระบบไพร่ กับอาชีพการงานของผู้คน

นับตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่กระบวนการในการผ่อนคลายนกฏเกณฑ์ของระบบไพร่ได้ดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะการลดเวลาเกณฑ์ราชการ สามารถจ่ายเงินแทนการเข้าเดือน การผ่อนปรนวิธีปฏิบัติในการลงโทษไพร่ ให้สิทธิในการเลือกสังกัดในบางกรณี ไม่เกณฑ์ราชการยามป่วยไข้ มอบตราภูมิคุ้มห้ามแก่ไพร่หลวงเพื่อยกเว้นอากร ไพร่มีช่องทางมากขึ้นในการเลื่อนฐานะทางสังคม เป็นต้น⁷ ความหมายสำคัญของการผ่อนคลายนกฏเกณฑ์ของระบบก็คือการให้อิสระมากขึ้นแก่ไพร่ในการที่จะมีเวลาทำกินส่วนตัว ขณะที่รัฐนั้นก็แสวงหาผลประโยชน์ในรูปแบบใหม่ ๆ อันเกิดขึ้นจากการเติบโตอย่างรวดเร็วของการค้ากับต่างประเทศ โดยเฉพาะในรูปของภาษีอากรต่าง ๆ ที่จะเรียกเก็บจากการผลิตและการค้ำนนั่นเอง

กรณีเปรียบเทียบที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดกรณีหนึ่งก็คือปัญหาการขาดแคลนแรงงานอิสระ ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญยิ่งปัญหาหนึ่งที่สร้างความขัดเคืองให้แก่ชาวตะวันตกส่วนใหญ่ที่เข้ามาถึงกรุงเทพฯ ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ แต่ล่วงมาถึง พ.ศ. 2426 ข้อมูลจากเอกสารชุด*สารบาญชีสำหรับเจ้าพนักงานไปรษณีย์ กรุงเทพมหานคร* ได้แสดงให้เห็นว่า นอกเหนือไปจากชาวจีนซึ่งอยู่นอกระบบไพร่แล้ว ยังมีชาวไทยอีกจำนวนมากที่กระจายตัวเข้าไปทำงานในภาคแรงงานรับจ้างทั่วไปอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะในภาคการผลิตและธุรกิจที่เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วในช่วงเวลาดังกล่าว อาทิ ธุรกิจโรงสี โรงเลื่อย ต่อเรือ เป็นต้น

ในช่วงเวลาที่ความจำเป็นของการสั่งสมกำลังคนเพื่อการทำสงครามกับรัฐเพื่อนบ้านเริ่มหมดไป และความมั่งคั่งเริ่มเปลี่ยนจากการมีกำลังคนในครอบครองมาสู่การสั่งสมเงินตรา รัฐยอมพึงพอใจในการที่พลเมืองจะมีอิสระมากขึ้นและช่วยทวีความตึงเครียดให้แก่การผลิตเพื่อการค้า จากนั้นรัฐก็จะแสวงหาผลประโยชน์จากภาษีรายการต่าง ๆ การผ่อนคลายนกฏเกณฑ์ของระบบไพร่เพื่อหวังผลในลักษณะดังกล่าวนี้เริ่มชัดเจนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 และยิ่งเด่นชัดขึ้นเมื่อเปิดประเทศหลังสนธิสัญญาเบาริ่ง

⁷ อัญชลี สุสาธิต, “ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 192-217.

ในเวลาต่อมา ภายใต้กระบวนการการเปลี่ยนแปลงรูปลักษณะรัฐไปสู่การเป็น “รัฐสมบูรณาญาสิทธิ” การขับเคลื่อนทางการเมืองภายในและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ มีหัวใจสำคัญหนึ่งอยู่ที่การพยายามสร้างระเบียบการควบคุมบังคับบัญชาภายใต้ศูนย์กลางที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันคือประเทศชาติ (ซึ่งในสมัยนั้นย่อหมายถึงสถาบันพระมหากษัตริย์) หรือการพยายามปลดปล่อยไพร่ออกจากมูลนายทุกระดับ ทำให้ “ความผูกพันระหว่างไพร่มูลนาย เปลี่ยนรูปมาเป็นความจงรักภักดีของพลเมืองที่มีต่อพระมหากษัตริย์”⁸ แต่กว่าจะถึงเวลาที่ระบบไพร่ได้สิ้นสุดลงอย่างเป็นทางการก็ล่วงมาถึงปี พ.ศ. 2448 เมื่อมีการออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 ซึ่งในทางทฤษฎีแล้วคือการทำให้คนส่วนใหญ่ในประเทศต่างมีสถานะเป็น “ไพร่พล” เป็นประชากรที่มีสิทธิหน้าที่เท่าเทียมกัน รัชใช้ประเทศชาติด้วยการเป็นทหารด้วยกันทุกคน⁹ ความล่าช้าและการเปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไปนี้ สะท้อนให้เห็นสถานะที่ทางกระบวนการปฏิรูปจำเป็นต้องประนีประนอมกับบรรดามูลนายอีกจำนวนมากซึ่งยังคงได้ผลประโยชน์จากการมีไพร่และข้าทาสอยู่ในครอบครอง¹⁰

อย่างไรก็ตามคอนสแตนซ์ วิลสัน และ ม.ร.ว. อकिन รพีพัฒน์¹¹ ได้อภิปรายให้เห็นว่าระบบความสัมพันธ์มูลนาย-ไพร่ในสังคมไทย ซึ่งนอกจากจะเป็นระบบแห่งการควบคุมกำลังคนแล้ว ยัง

⁸ อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, “ประวัติศาสตร์สังคมไทย: ศึกษากรณีการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง,” (รายงานการวิจัย เสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529), หน้า 59. สำหรับประเด็นโครงสร้างองค์ประกอบ อุดมการณ์ และรูปลักษณะรัฐสมัย “รัฐสมบูรณาญาสิทธิ” ดูรายละเอียดใน สมเกียรติ วันทะนะ, “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก,” ใน *อยู่เมืองไทย: รวบรวมบทความทางสังคม การเมือง เพื่อเป็นเกียรติแก่ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ 60 ปี*. สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยวัฒน์ สถาอานันท์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 71-128; สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435-2475,” *วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์* 17: 1 (มิถุนายน 2533): 23-44.

⁹ อัญชลี สุสายัณห์, “ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” หน้า 290-292; ขจร สุขพานิช, *ฐานันดรไพร่* (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2519), หน้า 50-61.

¹⁰ ตัวอย่างที่ดีที่สุดที่สุครณีนึงคือการใช้ข้าวไพร่ข้าทาสทำนาในเขตพื้นที่บุกเบิกใหม่ ๆ ครอบรับธุรกิจค้าข้าวซึ่งเติบโตอย่างรวดเร็ว. ดูตัวอย่างใน ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2411-2475), (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521). หน้า 7-10, 129-131.

¹¹ Constance M. Wilson, “Socio-Cultural Change and National Integration in Nineteenth Century Thailand (Siam),” paper presented at the International Association of Historians of Asia meetings (Sophia University, Tokyo, September 5-9, 1994); Akin Rabibhadama, “Persistence Within Change: Thai Society in the

เป็นระบบแห่งการยึดเหนี่ยวและควบคุมทางสังคมด้วยนั้นเริ่มประสบปัญหาและเสื่อมคลายแรงยึดเหนี่ยวระหว่างกันอย่างชัดเจนแล้วในช่วงปลายของคริสต์ศตวรรษที่ 19 นอกเหนือจากความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ที่เสื่อมลงเนื่องจากการลดเวลาเข้าเดือนของไพร่ และการสามารถใช้เงิน “ซื้อ” เวลาที่ต้องถูกเกณฑ์ การค้าภายในที่เติบโตขึ้นทำให้ไพร่สามารถผ่อนถ่ายผลผลิตที่มีไปสู่ผู้ซื้อได้โดยตรงโดยไม่ต้องผ่านไปสู่มือของมูลนาย รวมถึงระดับความมั่งคั่งที่เริ่มแตกต่างกันมากขึ้นในหมู่มูลนายด้วยกันเอง การอุปถัมภ์และสามารถใช้เงินซื้อตำแหน่งยิ่งเสริมให้สถานะของมูลนายดูเสื่อมลง ขณะเดียวกันในหลาย ๆ กรณียังแสดงให้เห็นว่า ไพร่สมภายใต้การครอบครองของมูลนายหลายระดับยังคงลดลงด้วยเช่นกัน

เอกสารชุดสารบัญชี่สำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์โทรเลข กรุงเทพมหานคร ให้ภาพความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในกรณีความสัมพันธ์นาย-ไพร่ โดยแสดงให้เห็นสภาพที่ว่าไพร่ที่ “ขึ้นสังกัด” มูลนายเดียวกันมักจะอาศัยอยู่ในละแวกเดียวกัน และมีเป็นจำนวนมากที่มีอาชีพส่วนตัวที่สำคัญคือไม่ใช่คนไทยทุกคนจะต้องขึ้นสังกัดมูลนายแล้วในปีดังกล่าว วิลสันพบว่า 39.4 เปอร์เซ็นต์ของคนไทยกลับมีสถานะที่ไม่ขึ้นสังกัด ขณะที่ในส่วนของมูลนายนั้นจะพบว่า มูลนายที่มีไพร่อยู่ในสังกัดนั้นมีเป็นจำนวนมาก ไพร่ในสังกัดจึงกระจายตัวไปขึ้นต่อมูลนายต่าง ๆ จึงอาจจะสรุปสภาพการณ์ในปี พ.ศ. 2426 ได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างมูลนาย-ไพร่ กำลังดำเนินไปในแนวโน้มที่มูลนายมีอำนาจทางสังคมเหนือกว่าไพร่ลดน้อยกว่าเมื่อครั้งอดีต และลักษณะของอำนาจเหนือประชากรมีลักษณะกระจายตัวมากกว่าที่จะรวมศูนย์¹²

อำนาจทางสังคมของมูลนายไทย และระบบความสัมพันธ์ระหว่างมูลนาย-ไพร่ ยังถูกท้าทายมากยิ่งขึ้น เมื่อสนธิสัญญาที่สยามทำกับชาวต่างประเทศได้ทำให้กงสุลต่างชาติสามารถมีคนในสังกัด ซึ่งลักษณะความสัมพันธ์ขั้นพื้นฐานระหว่างคนในสังกัดกับกงสุลเหล่านั้นก็ไม่ต่างไปจากการอุปถัมภ์ในระบบมูลนาย-ไพร่ของไทย ขณะที่กลับตรงข้ามในกรณีผู้ถูกอุปถัมภ์ กล่าวคือ ขณะที่ไพร่ไทยยังมีพันธะหลายประการต่อมูลนายของตน คนในสังกัดชาวต่างชาติกลับมีอิสระมากกว่าในการใช้ชีวิตและประกอบกิจการงานต่าง ๆ รวมทั้งอาจจะมีอิทธิพลในหลาย ๆ ประการ โดยเฉพาะเมื่อเกิดกรณีโต้แย้งกับทางราชการของไทย

ความเสื่อมในระบบความสัมพันธ์มูลนาย-ไพร่จึงยิ่งมากขึ้น เมื่อคนในสังคมพิจารณาระบบการอุปถัมภ์ที่ดำรงอยู่ในเชิงเปรียบเทียบ และด้วยเหตุที่ “...ท่านมูลนายปัจจุบันนี้พูกกับท่านยากนัก เพราะตัวท่านมีเงินพอ เราแปลแต่ไพร่ พูกอย่างไรท่านก็ไม่เห็นทุกข์ เพราะท้องท่านอ้อมอยู่” ผู้คน

Nineteenth and Twentieth Centuries,” ใน *สังคมไทยใน 200 ปี*. ณรงค์ พ่วงพิศ และพลศักดิ์ จิรไกรศิริ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2526), หน้า 37-40.

¹²Constance M. Wilson, “Socio-Cultural Change and National Integration in Nineteenth Century Thailand (Siam),” p. 7.

จำนวนไม่น้อยจึงปรารถนาที่จะเข้าสังกัดกรมของต่างชาติ “...เพราะเข้าไปแล้ว ท่านมุลนายก็อธยา ไสริย์ ไม่ใครจะดูหน้าที่ สุดเป็นถ้อยเป็นความ ชักหนังสือขึ้นมาจากเป่าเสื่อแล้ว ท่านผู้พิพากษาศาล การท่านสำแดงกริยาหน้าชาวเป็นเจ๊ก ท่านไม่ว่าอะไร ถ้าอยู่กับเจ้าประคุณ ไทยแล้ว ท่านตุลาการ สิ่งยังเสียทันที”¹³

สำหรับการพิจารณาพันธะในระบบไพร่ที่สัมพันธ์อยู่กับอิสระในอาชีพการงานของผู้คนใน สังคม แม้เอกสารชุดสารบาญชีสำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์โทรเลข จะแสดงให้เห็นว่าไพร่ที่ ขึ้นสังกัดมุลนายจำนวนมากสามารถมีอิสระในการประกอบอาชีพส่วนตัว แต่ก็ไม่ใช่ว่าจะเป็นเช่น นั้นกับทุกกรณี ไปร่จำนวนไม่น้อยที่ต้องขึ้นสังกัดมุลนายจนไม่มีอิสระที่จะทำงานหาเงินสั่งสม ความมั่งคั่งส่วนตัว ระบบการงานแบบ “อาชีพส่วนตัว” ซึ่งปรากฏหลากหลายขึ้นพร้อมความคึกคัก ในกิจกรรมทางสังคมและเศรษฐกิจของเมืองส่วนหนึ่งถูกจำกัดอยู่ด้วยระบบไพร่ ในช่วงเวลาเดียวกับที่การผนวกรวมส่วนตัวกับงานหลวงเข้าด้วยกัน อันเป็นลักษณะการดำเนินธุรกิจของชนชั้นสูง โบราณเริ่มทำได้ยาก และประมาณช่วงทศวรรษที่ 2430 เริ่มปรากฏชัดเจนแล้วว่าเจ้านายและขุนนาง จำเป็นต้องเลือกทำอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเด็ดขาดระหว่างธุรกิจส่วนตัวหรือไม่ก็รับราชการ¹⁴ ขณะที่ ในหลายกรณีก็ได้แสดงให้เห็นแล้วว่ายุวศูยาบรรดาศักดิ์มีอาจยืนยันความสำเร็จในการดำเนินธุรกิจ สมัยใหม่ได้เสมอไป¹⁵ สำนึกเกี่ยวกับงานการส่วนตัวก็เกิดขึ้นในหมู่คนระดับล่างลงมาด้วยเช่นกัน และการคงอยู่ของระบบไพร่ก็เริ่มถูกตั้งคำถามเมื่อเผชิญหน้ากับความปรารถนาที่จะก้าวหน้าใน อาชีพการงานเฉพาะตัวของชาวเมืองที่ไม่ใช่เจ้านายหรือขุนนาง ดังที่นายรัชนิกร (นามแฝง) ได้ กล่าวสะท้อนให้เห็นพันธะของระบบไพร่ที่กระทำต่อปัจเจกบุคคล ดังว่า

...มนุษย์ชาติไทยเรานี้ ข้าพเจ้าจะต้องอธิบายสักหน่อย คือเกิดมาแต่พออายุเข้า 18-19 ที่เป็นคนรักหน้าไม่้อยากเพนทหาร ก็ต้องไปพึ่งพาเจ้านายแลข้าราชการที่แข็งแรง เปลืองอายุเข้าไปราว 20-30 ปี บางทีก็เลยตายอยู่กับฝ่าพระบาทฝ่าเท้า ถ้าจะไม่ต้องหากี่ ไม่ได้... คิดดูที่พึ่งเข้าไปพึ่งเสีย 20-30 ปี ถ้าจะไปรับจ้างหรือทำงานสิ่งใด 20-30 ปี ก็คง จะได้พอตั้งเนื้อตั้งตัวบ้าง คนไทยเราก็ค่อยมีเงินทองพอ จะได้หมดหน้าหมดตาไส บ้าง ถ้าจะเป็นอย่างนี้อยู่ ก็นับวันจะมีแต่โจรผู้ร้ายมากเข้า เพราะจะคิดทำมาหากินบ้าง ก็ จะต้องหาที่พึ่งแลกู้เงินเขามาทำการ บางทีพอจะเป็นเนื้อเป็นตัวเข้า นายท่านก็มาจะ

¹³“อัญมณีลิขิตก์: จดหมายของนายรัชนิกร,” *สยามออบเซอร์เวอร์*, วันพุธที่ 15 เมษายน 115 (พ.ศ. 2539).

¹⁴ดูรายละเอียดใน เดวิด บรูซ จอห์นสัน, *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423-2473*, แปลจาก *Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930* โดยพรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530), หน้า 143-148.

¹⁵ดูตัวอย่างใน ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การลงทุนทางเศรษฐกิจของเจ้านายไทย: สภาพทางเศรษฐกิจที่เปิด โอกาสให้มีการลงทุน,” *รวมบทความประวัติศาสตร์ 5* (มิถุนายน 2525): หน้า 54-93.

เกณฑ์อย่างนั้นอย่างนั้น ก็ต้องให้ท่านไป ทูรอนก็น้อย บางทีถึงต้องกั้มเขาไป จะทำ
อย่างไรได้ ก็ต้องลักขโมยเขาไป... เรื่องที่ต้องหาที่พึ่งนี้ ยิ่งเสียวกว่ากลัวไปอีก เสียวเวลา
เสียวมาก ๆ พอที่จะได้ทำมาหากิน ก็ต้องไปทนทุกข์เวทนาอยู่เสียวมาก ๆ¹⁶

การเปลี่ยนผ่านจากการงานแบบเดิม ซึ่งอยู่ภายใต้ระบบการเกณฑ์แรงงาน หรือระบบ
อุปถัมภ์ ไปสู่การงานแบบประจำซึ่งเป็นอาชีพการงานเฉพาะตัวของแต่ละคน เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่
ความหลากหลายทางด้านอาชีพการงานในกรุงเทพฯ เริ่มมีมากขึ้น ทั้งในส่วนของงานราชการและ
เอกชน การพิจารณาในประเด็นนี้จะเห็นได้ชัดเจนที่สุดในส่วนของการปรับเปลี่ยนงานในลักษณะ
เดิมไปสู่งานในระบบราชการที่มีลักษณะเป็น “อาชีพ” และตัวอย่างที่ดีกรณีหนึ่งคือความพยายาม
ของรัฐในการที่จะจัดระบบการจ้างงานของกรมกองตระเวน มณฑลกรุงเทพฯ

จากรายงานกรมกองตระเวนมณฑลกรุงเทพฯ ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)¹⁷ ซึ่งจัดทำโดยนายเอ.
เย. เอ. ยาร์ดิง (A. J. A. Jardine) อธิบดีกรมกองตระเวน แสดงให้เห็นสภาพการทำงานในกรมกองนี้
ก่อน พ.ศ. 2441 ซึ่งมีข้าราชการ เจ้าพนักงาน และพลตระเวนในสังกัดอยู่เกือบถึง 2,300 คน ว่ายังคง
มีลักษณะการทำงานในหลาย ๆ ประการที่ยังสืบทอดมรดกจากระบบไพร่-ระบบอุปถัมภ์ ตัวอย่าง
เช่น บรรดาพลตระเวนโดยส่วนใหญ่มักจะเป็นทาส หรือลูกหนี้ของสารวัตรใหญ่ การจ่ายเงินเดือน
ยังไม่มีระบบระเบียบที่แน่นอน เงินเดือนส่วนใหญ่ของพลตระเวนจึงมักถูกเจ้าพนักงานหักออกจน
ไม่มีจำนวนรายได้ที่แน่นอน สารวัตรใหญ่มักลงโทษพลตระเวนที่ทำผิด โดยการตัดเงินเดือน และ
เก็บเงินนั้นเอาไว้เสียเอง รวมถึงการไม่มีเวลาสำหรับพักผ่อนราชการ

ในช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านไปสู่ระบบการทำงานแบบอาชีพ ปัญหาเหล่านี้ได้รับความ
ใส่ใจและแสดงความเป็นกังวลอย่างมากจากผู้ทำรายงาน ภายใต้ความพยายามที่จะทำให้การงานใน
หน่วยงานนี้มีลักษณะอันทันสมัย เป็นอาชีพการงานแบบใหม่อย่างแท้จริง ความเห็นในการจัดการ
ของนายยาร์ดิง ก็คือ จำเป็นต้องมีการทำบัญชีพนักงานอย่างละเอียด แยกระบบเงินเดือนของแต่ละ
ฝ่ายอย่างชัดเจน และมีการจ่ายเงินอย่างเป็นระบบ การลงโทษเจ้าพนักงานจะต้องมีกฎเกณฑ์ที่แน่
นอน การที่จะลงโทษกันเองสามารถทำได้เฉพาะในกรณีความผิดเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น รวมถึงมีการ
ตราข้อบังคับสำหรับลาหยุดพักราชการอย่างแน่นอน ความเห็นและการดำเนินการเหล่านี้ แสดงให้
เห็นถึงความพยายามที่จะตัดลักษณะของระบบอุปถัมภ์ที่ดำรงอยู่ในระบบการจ้างงานของรัฐ และ
ทำให้การงานนี้เป็นอาชีพที่แน่นอนและทันสมัย

¹⁶“อัญมณีลิลิตจิดก์: จดหมายของนายรัชนิกร,” *สยามออบเซอร์เวอร์*, วันพุธที่ 15 เมษายน 115 (พ.ศ.
2539).

¹⁷หจข., ร. 5 น. 8.6/3. *เรื่องรายงานกรมกองตระเวน รวมทั้งแผนกชั้นใน ชั้นนอก และแผนกรักษาการ
ทางรถไฟประจำปรีตัน โกลินทร์ศก 117* (ร.ศ. 112-118), หน้า 1-5.

พร้อม ๆ กับอาชีพการงานแบบสมัยใหม่เริ่มทวีความหลากหลายขึ้นในสังคม จะพบว่ากรณีที่เกิดขึ้นกับนายภู ในปี พ.ศ. 2440¹⁸ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าระบบไพร่เดิมมีอาจเลี้ยงชีพ หรืออย่างน้อยก็เริ่มประสบปัญหาในการเลี้ยงดูคนจำนวนหนึ่งซึ่งยังไม่สามารถมี “อาชีพ” ส่วนตัว หากแต่ยังทำงานยึดติดอยู่กับระบบไพร่เดิม นายภู อายุ 20 ปี เป็นเลขไพร่อยู่แขวงเมืองระยอง ซึ่งผู้รักษาเมืองระยองส่งตัวมาเป็นพลทหารอยู่ที่โรงหล่อ เมื่อเข้ามาสู่กรุงเทพฯ ในช่วงเวลาดังกล่าว กลับกลายเป็นว่านายภูต้องประสบความลำบากเป็นอย่างมาก ไม่มีรายได้ที่แน่นอน แทบไม่มีอาหารประทังชีวิต จนต้องหนีออกมาอาศัยอยู่ที่ศาลาน้ำหน้าวัดศก โดยทั่วไปแล้ว การที่ไพร่หลบหนีราชการนั้นจะต้องมีการลงโทษ แต่ในกรณีนี้และด้วยช่วงเวลาดังกล่าว ทางผู้มีอำนาจได้พิจารณาว่าเป็นกรณีที่น่าเวทนากับการที่ต้องอด ๆ อยาก ๆ จนต้องหลบหนี และไพร่ที่มาจากต่างจังหวัดรายนี้ก็ไม่สามารถหาอาชีพส่วนตัวทำได้ จึงมีคำสั่งให้เจ้าพนักงานส่งตัวไปยังกรมทหารเรือ เพื่อให้ นายภู ได้เข้าสู่ “อาชีพ” คืออาชีพรับราชการเป็นทหารสังกัดกรมทหารเรือดังกล่าว

ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า ก่อนหน้าที่ระบบไพร่จะสิ้นสุดลงอย่างเป็นทางการ สำนักแห่งอาชีพการงานเฉพาะตัวอันเป็นบ่อเกิดแห่งรายได้สำหรับใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน การแบ่งแยกงานหลวงงานราษฎร์ก็ปรากฏแพร่หลายทั่วไป อาชีพเหล่านี้ย่อมต้องสร้างรายได้เป็นการตอบแทนที่แน่นอน ส่วนจะในระดับที่มากน้อยเท่าใด หรือเป็นรายได้ประจำหรือไม่นั้นย่อมแตกต่างกันไปแต่ละอาชีพ และเมื่อถึงเวลาที่ระบบไพร่สิ้นสุดลงอย่างเป็นทางการ ชาวเมืองกรุงเทพฯ โดยทั่วไปก็ย่อมตระหนักชัดแล้วว่าตัวเองกำลังทำงานใด ลักษณะไหน และมีรายได้ประมาณเท่าใดในแต่ละเดือน

3. การศึกษากับอาชีพการงานสมัยใหม่

การปฏิรูประบบการศึกษาเป็นแบบตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นเป็นส่วนหนึ่งในบรรดากระบวนการปฏิรูปทางสังคมการเมืองเป็นแบบสมัยใหม่ ทั้งนี้การจัดการศึกษาสมัยใหม่ในระยะแรกยังจำกัดอยู่เฉพาะการเป็นโรงเรียนหลวง ที่เปิดสอนให้กับนักเรียนที่เป็นพระราชวงศ์และบุตรขุนนาง และในเวลาไม่นานก็ได้มีการพัฒนาหลักสูตรโดยมีการจ้างครูฝรั่งเข้ามาทำการสอน ความพยายามในการจัดการเรียนการสอนตามแบบสมัยใหม่ ในช่วงปี พ.ศ. 2414-2415 โดยมีทั้งโรงเรียนภาษาไทยและภาษาอังกฤษนั้น อาจจะเรียกได้ว่าประสบความล้มเหลว¹⁹ และมีการหยุดชะงักกระบวนการ

¹⁸ หจข., ร. 5 น. 8.1/135, เรื่องสาวครแขวงนำตัวนายพุมาส่ง สงสัยว่าจะเป็นคนร้าย (17-19 กรกฎาคม 116).

¹⁹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, พิมพ์ครั้งที่ 1 ฉบับมติชน (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2546), หน้า 172-173.

ปฏิรูปการศึกษาสมัยใหม่ไปชั่วระยะเวลาหนึ่ง แต่แนวโน้มความสำเร็จเริ่มเด่นชัดขึ้นเมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิบดีทรงสถาปนาภาพ เข้ามาดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการ โรงเรียนทหารมหาดเล็กและโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ กระทั่งถึงช่วงปี พ.ศ. 2427 จึงเริ่มมีการวางแผนที่จะขยายการศึกษาสมัยใหม่ไปสู่ราษฎรสามัญ นำมาซึ่งการตั้งโรงเรียนวัดมหรณพารามในปีถัดมา และติดตามมาด้วยการเพิ่มจำนวนโรงเรียนวัดขึ้นหลายโรง ทั้งที่จัดตั้งขึ้นโดยรัฐบาลและที่เกิดจากการอุปการะของขุนนาง

ท่ามกลางการเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องของจำนวน โรงเรียน ด้วยสถานะของการเป็นศูนย์กลางแห่งความเจริญ โรงเรียนจำนวนมากจึงปรากฏตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ (ดูรายละเอียดในตารางที่ 4.4) ขณะเดียวกันก็อาจคาดหมายได้ว่า ในช่วงเวลาที่รัฐยังไม่ได้จัดระบบการศึกษาภาคบังคับ ในเขตกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของผู้มีความรู้อยู่แล้วนั้น ทำให้การขยายตัวของการศึกษาแก่คนทั่วไปไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะแต่ที่ผ่านระบบการศึกษาของรัฐและโรงเรียนของหมอสอนศาสนาเท่านั้น เอกชนอื่น ๆ อาจจะก่อตั้งโรงเรียนขึ้นมาและเปิดสอนให้ความรู้แก่คนทั่วไป ดังตัวอย่างหนึ่งที่ประกาศในหน้าหนังสือพิมพ์จดหมายเหตุสยามไสมย ช่วงปี พ.ศ. 2425 ซึ่งมีว่า

ถ้าบิดามารดาผู้หนึ่งผู้ใด อยากจะให้ลูกชายลูกหญิงเรียนภาษาไทย ภาษาฝรั่ง ฤาวิชาต่าง ๆ เพื่อจะเป็นคนมีปัญญารู้ความซึ่งเรียนร้อย จะได้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ สมเป็นพ่อบ้านแม่บ้าน เป็นกำลังแก่ราชการ แลแผ่นดินบ้านเมือง เชิญมาฝากไว้กับครู แลที่อยูในเวรชิตติสยาม บางคอแหลม ค่าสอนค่าเลี้ยงจะเรียกเอาแต่พอสมควร ถ้าจะรู้ความละเอียด เชิญมาถามแต่ครูที่บางคอแหลมเทอญ²⁰

แหล่งให้การศึกษาแก่ผู้คนในกรุงเทพฯ จึงมีหลายระดับอย่างกว้างขวางและหลากหลาย สอดคล้องกับค่านิยมของชาวเมืองหัวสมัยใหม่ ที่เริ่มตระหนักชัดถึงความสำคัญของการศึกษาต่อความก้าวหน้าทางด้านอาชีพการงาน แม้จะพบว่าในระยะแรก ๆ ของการจัดการศึกษาสมัยใหม่ การตอบรับส่งบุตรหลานเข้าเรียนในโรงเรียนค่อนข้างเป็นไปอย่างจำกัด เนื่องจากในสายตาของชาวบ้านส่วนใหญ่ทั่วไปซึ่งความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ จากกระบวนการปฏิรูปต่าง ๆ ของรัฐยังมีได้ส่งผลกระทบชัดเจนต่อชีวิตความเป็นอยู่และทัศนคติ ยังมีอาจเล็งเห็นล่วงหน้าได้ว่าการได้รับการศึกษาจะเข้ามาเปลี่ยนแปลงชีวิตของตนและลูกหลานได้อย่างไร แต่ก็จะมีคนบางกลุ่มที่ตอบรับการศึกษาระดับใหม่ได้อย่างรวดเร็วเช่นกัน คนกลุ่มนี้มักเป็นครอบครัวข้าราชการและกลุ่มพ่อค้านักธุรกิจซึ่งได้สัมผัสใกล้ชิดกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและระบบราชการ และพบว่าการศึกษาจะสามารถเพิ่มโอกาสความก้าวหน้าในอาชีพการงานทั้งสองประการนั้นได้เป็นอย่างดี²¹

²⁰“อยู่ในเวรชิตติสยาม,” *จดหมายเหตุสยามไสมย*, วันพุธ เดือนสิบ ขึ้นค่ำ 1 ปีมะเมีย จัตวาศก 1244 (พ.ศ. 2425).

²¹David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn* (New Haven: Yale University Press, 1969), pp. 119-120.

ตารางที่ 4.4

แสดงจำนวนโรงเรียน เปรียบเทียบระหว่างกรุงเทพฯ และส่วนภูมิภาค พ.ศ. 2428-2455

ปี	กรุงเทพฯ	ส่วนภูมิภาค	ปี	กรุงเทพฯ	ส่วนภูมิภาค
2428/29	19	10	2444/45	79	350
2429/30	21	13	2445/46	76	300
2430/31	21	16	2446/47	75	306
2431/32	22	17	2447/48	74	336
2432/33	25	20	2448/49	81	330
2433/34	24	27	2449/50	90	328
2434/35	24	24	2450/51	91	340
2439/40	34	26	2451/52	137	307
2440/41	49	43	2452/53	131	1,347
2441/42	56	43	2453/54	179	2,936
2442/43	55	202	2454/55	437	3,235
2443/44	55	348			

ที่มา: David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn*, Appendix A, pp. 387-388.

ด้วยเหตุนี้ เมื่อพิจารณาต่อรุ่นอายุของชาวเมืองกรุงเทพฯ จะพบว่าชาวเมืองรุ่นที่ทำงาน สะสมความมั่งคั่งให้แก่ครอบครัวนับตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ส่วนหนึ่งนั่นเองที่พร้อมจะส่งลูกหลานเข้าโรงเรียนต่าง ๆ ในเมือง ในช่วงเวลาที่มีการปฏิรูประบบราชการซึ่งต้องอาศัยการมีการศึกษา เพื่อความก้าวเข้าสู่อาชีพ และอาชีพอื่น ๆ ทั่วไปโดยเฉพาะในภาคธุรกิจซึ่งล้วนต้องการคนมีความรู้ อ่านออกเขียนได้ เก่งการคำนวณเข้าทำงานก็เติบโตใหญ่ขึ้น จะพบว่าอย่างน้อยที่สุดในช่วงทศวรรษที่ 2430 ก็เริ่มปรากฏชาวเมืองกลุ่มหนึ่งที่มีความสำคัญแก่การได้ศึกษาเล่าเรียนของบุตรหลาน คนกลุ่มนี้ซึ่งมักเรียกตัวเองว่า “ยังสยาม” ได้เริ่มตั้งคำถามกับค่านิยมเก่า ๆ ที่ดำรงอยู่ในสังคม โดยเฉพาะที่ยึดถือปฏิบัติกันอยู่ในกลุ่มที่ก้าวไม่ทัน “ความทันสมัย” หรือที่มักถูกเรียกว่าพวก “โอล์ด สยาม” กรณีของการศึกษาเล่าเรียนเพื่อการประกอบอาชีพการงานในอนาคต ก็เป็นประเด็นที่ปรากฏการให้ความคิดเห็นโต้ตอบกัน

“นายศรีพิจารณา” ซึ่งเรียกตัวเองว่า “ยังสยาม” ได้วิจารณ์ธรรมเนียมประเพณีแบบเก่าอย่าง เช่นการไว้จุกโกนจุกเด็กว่ามีแต่ความสิ้นเปลือง มีแต่ “ขุนน้ำขุนนาง” เท่านั้นที่จะปฏิบัติอยู่ได้เพราะ ร่ำรวยเงินทอง พร้อมทั้งได้แสดงความเห็นว่าควรที่คนทั่วไปจะยกเลิกประเพณีนี้เสียเพราะไม่ได้เป็นคุณประโยชน์ใด ๆ แก่บุตรหลานเลย

...ข้าพเจ้าจึงขอแสดงให้เห็นประโยชน์ในกาละบัดนี้ว่า ให้บิดามารดาเก็บเงิน 5 ชั่ง 10 ชั่ง ที่จะทำการมงคลตัดจุกนั้น ให้เป็นค่าฝึกหัดศิลาปวิชาแก่บุตรของตน ด้วยจะส่งบุตรชายหญิงไปฝึกหัดวิชาใน โรงเรียนใด ๆ ควรจะให้ค่าจ้างแก่อาจารย์ผู้เป็นประธานในโรงเรียนนั้น ๆ ถ้าจะเสียค่าเล่าเรียน รวมทั้งค่าสอนแลค่าใช้สอยเดือนละ 8 บาท เงิน 5 ชั่งจะเล่าเรียนได้ 4 ปีกับ 2 เดือน 10 ชั่ง 8 ปีกับ 4 เดือน ถ้าจะเสียเดือนละ 10 บาท เงิน 5 ชั่งจะเล่าเรียนได้ 3 ปีกับ 4 เดือน 10 ชั่ง 6 ปีกับ 8 เดือน

ข้าพเจ้าได้ยื่นท่านผู้มีบรรดาศักดิ์เจ้าพวกหนึ่งพู่จว่า 'ไม่มีเงินให้ค่าเล่าเรียน' แต่มีเงินทำการมงคลตัดจุก แลมีเงินเล่นถั่วไป ปล่อยให้บุตรเที่ยววิ่งเล่นตามถนนหนทางจนเติบโตกลายเป็นพวกจู้เข้าไปนับไม่ถ้วนแล้ว²²

จดหมายฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงสภาวะการณ์เกี่ยวกับความเคลื่อนไหวทางสังคมและอาชีพการงานในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งเริ่มมีการวิพากษ์วิจารณ์วิถีคิดแบบเก่า แสดงให้เห็นว่าผู้มีบรรดาศักดิ์แต่เดิมก็อาจจะตกต่ำได้ สังคมเปิดกว้างต่อการเลื่อนชั้นของผู้คนไปสู่ความร่ำรวย โดยเฉพาะเมื่อผ่านการศึกษาและมีอาชีพการงานที่ดี แนวโน้มที่บรรทัดฐานใหม่ทางสังคมเริ่มหันมาให้ความสำคัญทางด้านการศึกษาเริ่มปรากฏตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 5 อีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นแนวโน้มดังกล่าวนี้ได้เป็นอย่างดีคือข้อเขียนของเทียนวรรณที่ว่า

เราได้แลดูราชการแลการสามัญของมนุษย์ ได้เห็นว่า ถ้าจะไพร่ไปทำการของผู้ดี ไพร่ก็คงทำไม่ได้ ถ้าจะให้ผู้ดีไปทำการของไพร่เข้าบ้าง ผู้ดีก็จะทำการของไพร่ไม่ได้เหมือนกัน เพราะปรกติไม่เหมือนกันมาแต่คอกฟาก แต่วิทยาความรู้นั้น ไม่เว้นว่าไพร่แลผู้ดี ถ้าให้ศึกษาเล่าเรียนฝึกฝนเข้าจริง ๆ แล้ว คงจะรู้วิชา ได้ด้วยกันทั้งไพร่แลผู้ดี²³

ในส่วนของอิทธิพลในการจัดการศึกษาต่อลักษณะอาชีพการงานนั้น ถึงช่วงต้นทศวรรษ 2440 รัฐบาลได้วางแนวทางจัดการศึกษาแบบใหม่ให้ทันสมัย มีการพัฒนาหลักสูตรและเนื้อหาการเรียนการสอน โดยเฉพาะในการศึกษาระดับสูง ครอบคลุมทั้งทางด้านภาษา คณิตศาสตร์ ศิลปกรรมจริยธรรม ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ทางสังคม ความรู้ทั้งทางด้านปกครองและทางเทคนิค วิทยาเฉพาะทาง (อาทิ การแพทย์ วิศวกรรม เพาะปลูก ฯลฯ) แม้ว่าการจัดการศึกษาแนวทางใหม่จะยังไม่เกิดผลสร้างอาชีพที่หลากหลายเฉพาะทางให้แก่สังคมได้มากเท่าที่ควร เนื่องจากค่านิยมส่วนใหญ่ของผู้รับการศึกษาขังมุ่งเน้นไปที่การรับราชการเป็นสำคัญ แต่โรงเรียนสมัยใหม่นี้ก็ได้ผลิตบุคลากรจำนวนไม่น้อยป้อนวงการธุรกิจการค้าในกรุงเทพฯ โดยเฉพาะผู้ที่ผ่านโรงเรียนระดับสูงอาทิ โรงเรียนหลวงอุดมศึกษาในสังกัดกระทรวงต่าง ๆ และโรงเรียนเอกชนของหมอสอนศาสนา

²²“อัญมณีลิขิตก์: ความเหน็ดเหนื่อยด้วยเมื่อไรหนอจะเลิกธรรมเนียมไว้จุกเด็กเสียที โดยนายศรีพิจารณา” สยามออบเซอร์วอร์, วันศุกร์ที่ 3 กรกฎาคม 115 (พ.ศ.2439).

²³อ้างอิง ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *ชีวิตและงานของเทียนวรรณ และก.ศร. กุหลาบ* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ธีรพันธ์, 2522), หน้า 181-182.

คริสต์ ที่สามารถสร้างทักษะความรู้ทางภาษาและเทคโนโลยีตะวันตกได้ถึงระดับนั้นย่อมเป็นที่ต้องการของตลาดดังกล่าว โดยเฉพาะการเข้าสู่อาชีพเป็นเสมียน ในบริษัทธุรกิจการค้า และในเวลาต่อมาก็มีแนวโน้มได้เต้าขึ้นสู่การเป็นพ่อค้าในรูปของพ่อค้านายหน้า (คอมปราโดร์)²⁴ ที่สำคัญคือจำนวนการเรียนการสอนหลายระดับ และปริมาณนักเรียนจำนวนไม่น้อยที่ได้รับการศึกษาสมัยใหม่ในกรุงเทพฯ (ดูรายละเอียดตัวอย่างในสมัยปลายรัชกาลที่ 5 ในตารางที่ 4.5) มีความสำคัญในแง่ที่ว่าบุคลากรเหล่านี้มีสถานะเป็นคนรุ่นใหม่ที่มีการศึกษา ความรู้ที่ได้รับจากการศึกษาเป็นพื้นฐานสำคัญในการเรียนรู้ ทำความเข้าใจต่อความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ทั้งทางด้านสังคม เศรษฐกิจ หรือแม้แต่การเมือง การเพิ่มปริมาณมากขึ้นของคนกลุ่มนี้คือการเพิ่มปริมาณของกลุ่มคนที่ไม่ได้สังกัดอยู่ในกลุ่มชนชั้นสูงของระบบศักดินา ขณะเดียวกันก็ไม่ได้เป็นคนหาเช้ากินค่ำ คนกลุ่มนี้คือกลุ่มชาวเมืองรุ่นใหม่ที่จะเริ่มปรากฏชัดเจนในช่วงเวลาที่กิจกรรมการบริโภคของเมืองมีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น

ตารางที่ 4.5

แสดงระดับการศึกษาและจำนวนผู้รับการศึกษาระดับต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2453

	จำนวนผู้เรียน
อุดมศึกษา	1,605
มัธยมศึกษา	1,059
ประถมศึกษา	10,899
มูลศึกษา	26,751
รวม	40,314

ที่มา: David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn*, p. 356.

3.1 ข้าราชการรุ่นใหม่

การมีความรู้โดยผ่านการศึกษาในระบบใหม่ได้กลายมาเป็นหัวใจสำคัญของอาชีพการงานใหม่ ๆ ในเมืองกรุงเทพฯ ซึ่งกรณีที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดก็คือการเป็นวิถีทางที่บุคคลจะเข้าทำงานในระบบราชการ โดยเฉพาะหลังจากที่มีการปฏิรูประบบระเบียบบริหารราชการในปี พ.ศ. 2435²⁵ การ

²⁴ วารุณี โอสถารมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 134-178, 200-207.

²⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลราชานุภาพ, “นิทานที่ 14 เรื่องโรงเรียนมหาดเล็กหลวง,” ใน *นิทานโบราณคดี*, พิมพ์ครั้งที่ 12 (พระนคร: ศิลปาบรรณาคาร, 2509), หน้า 237.

เพิ่มกระทรวงเสนาบดีจาก 7 กระทรวงเป็น 12 กระทรวง และการที่กระทรวงต่าง ๆ พยายามจัดการกระทรวงของตนให้เจริญทันสมัยโดยการเพิ่มงานและประสิทธิภาพ ก่อให้เกิดการต้องการคนรับราชการต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้นอย่างมาก ถึงช่วงเวลาดังกล่าวนั้นปรากฏชัดเจนแล้วว่าเสมียนตามกระทรวงซึ่งมีอยู่แต่ก่อนนั้น “หย่อนความรู้” ไม่สามารถจะทำงานตามระเบียบใหม่ได้ทันกับความเปลี่ยนแปลง กระทรวงต่าง ๆ ต้องแสวงหาคนที่ได้เล่าเรียนมีความรู้ อย่างเช่น นักเรียนที่ได้รับประกาศนียบัตรจากโรงเรียนต่าง ๆ เข้ารับราชการ ความรู้ที่กำหนดอย่างต่ำคือวิชาเสมียน ซึ่งเป็นความรู้เบื้องต้นของข้าราชการเหมือนกันทุกกระทรวง

การจัดการศึกษาระบบโรงเรียนในระยะแรก โดยเฉพาะบรรดาโรงเรียนสมัยใหม่ที่ตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ล้วนจำกัดผู้เรียนกลุ่มหลักอยู่เฉพาะบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ หม่อมราชวงศ์ รวมถึงบุตรข้าราชการและขุนนางใกล้ชิด มีเป้าหมายสำคัญเพื่อให้เจ้านายเหล่านี้มีวิชาติดตัวสำหรับรับราชการ ถือเป็นแหล่งผลิตข้าราชการโดยตรง อย่างไรก็ตาม การผลิตคนป้อนระบบราชการก็ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการของรัฐ จึงยังคงให้ความสำคัญในการยกระดับการเรียนการสอนของระบบวัด ซึ่งในระยะแรกนี้ผู้สำเร็จการศึกษาล้วนแล้วแต่ออกมารับราชการแทบทั้งสิ้น²⁶

อาจจะมีปัญหาและข้อจำกัดอยู่หลายประการในการจัดการศึกษาสมัยใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งปัญหาในแง่ของการดำเนินการ อาทิ ปัญหาการขาดเงินงบประมาณและการสนับสนุนอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยจากรัฐบาล หรือข้อจำกัดในเรื่องการผลิตบุคลากร อย่างเช่นจะพบว่า ผู้ได้รับการศึกษาในระยะแรกจะถูกจำกัดอยู่เฉพาะแต่ลูกหลานบุคคลชั้นสูงในสังคม หรือแม้แต่เมื่อสามัญชนทั่วไปก็มีโอกาสมากขึ้นในการเข้าสู่ระบบการศึกษา ยามเมื่อเข้าสู่อาชีพการงานราชการ กลับจะพบว่าสามัญชนนั้นเลื่อนฐานะของตนเองได้น้อยมาก มักจะจำกัดอยู่ในระดับเสมียนหรือตำแหน่งไม่สูงนัก พร้อมกันนั้นระบบอุปถัมภ์ที่ยังปรากฏเข้มข้นอยู่ในระบบราชการ ก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ข้าราชการบางคนได้รับการส่งเสริม ขณะที่ข้าราชการจากชนชั้นสามัญโดยส่วนใหญ่มักไม่ใคร่ก้าวหน้าในอาชีพ²⁷ แต่กระนั้นก็ดี เนื่องด้วยเหตุที่ระบบราชการที่กำลังขยายตัวนั้นมีความต้องการคนรู้หนังสือมารับราชการในระดับทั่วไปโดยไม่จำกัดชาติกำเนิดและด้วยปริมาณที่ค่อนข้างมาก ข้อจำกัดในการเลื่อนตำแหน่งราชการอาจไม่สำคัญต่อพลวัตรทางสังคมเท่ากับการที่เมื่อมองในภาพรวมตลอดช่วงรัฐสมบูรณาญาสิทธิ (รัชกาลที่ 5-7) จะพบว่าการพัฒนาทางการศึกษาได้ก่อให้เกิด

²⁶ วารุณี โอสธารมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 56-61.

²⁷ ชลินทร์ โอชา, “การเลื่อนฐานะทางสังคมของสามัญชนเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่ ระหว่าง พ.ศ. 2435-2453,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 114-117.

การขยายตัวของชนชั้นข้าราชการที่เป็นสามัญชน ซึ่งถือได้ว่าเป็นกลุ่มผู้นำทางปัญญารุ่นใหม่เป็นจำนวนมาก

หลังการปฏิรูประบอบราชการเป็นแบบสมัยใหม่ไม่นาน โดยเฉพาะในส่วนของ การก่อตั้งกระทรวงใหม่ ๆ รวมเป็น 12 กระทรวงซึ่งเอื้ออำนวยให้เกิดการขยายตัวของข้าราชการรุ่นใหม่อย่างมากนั้น ข้าราชการกลุ่มนี้โดยส่วนใหญ่จะผ่านระบบการศึกษาสมัยใหม่ และรู้สึกภาคภูมิใจในความรู้ความสามารถของตน ทำให้เริ่มกระแนะกระเหน็จข้าราชการรุ่นเก่าซึ่งการเข้าอาชีพราชการอาจจะไม่ได้มาด้วยความสามารถอย่างพวกตน ว่าข้าราชการเหล่านี้ส่วนใหญ่ “อายุศม์มากเกินไปแล้ว ท่านไม่ได้ใช้ในรั้วงานราชการอันใด เป็นแต่ให้มียศไม่มีการทำ เป็นขุนนางเข้าอยู่เล่นเช่นนั้นเฉย”²⁸ อันจุดเริ่มต้นของการเกิดสำนึกรวมกลุ่มของผู้มีการศึกษา และเริ่มนำเสียงแห่งการวิพากษ์วิจารณ์คนรุ่นเก่า

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์²⁹ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ถึงช่วงทศวรรษที่ 2440 เป็นต้นไป ข้าราชการรุ่นใหม่ซึ่งเป็นบุคลากรสำคัญของรัฐสยามใหม่ ซึ่งได้รับการฝึกอบรมในสถานศึกษาที่เป็นทางการเริ่มมีจำนวนเป็นกลุ่มเป็นก้อนมากขึ้นอย่างชัดเจน กลุ่มข้าราชการรุ่นใหม่เหล่านี้ ซึ่งสามารถแบ่งย่อยออกไปได้ตามกลุ่มวิชาชีพ อย่างเช่น นักปกครอง นักการทหาร นักการศึกษา และนักกฎหมาย เป็นกลุ่มที่มีสถานภาพทางสังคมรองจากกลุ่มเจ้านาย ประเด็นสำคัญคือว่า กลุ่มดังกล่าวนี้เป็นกลุ่มสังคมที่มีสำนึกของการรวมกลุ่มอย่างมากที่สุดกลุ่มหนึ่ง

ข้าราชการรุ่นใหม่ในระดับกลางและล่างเหล่านี้ ได้ขยายตัวอย่างต่อเนื่อง คือ เพิ่มจากจำนวนรวมประมาณ 51,452 คน ในปี พ.ศ. 2454 เป็น 79,988 คน ในปี พ.ศ. 2461 และเป็น 85,485 คน ในปี พ.ศ. 2464³⁰ ปริมาณที่เพิ่มมากขึ้นอย่างเด่นชัดนี้ แสดงให้เห็นลักษณะการงานสมัยใหม่ซึ่งเป็นการงานที่มีเวลาทำงานประจำ และเงินรายได้ที่แน่นอน ความสำคัญของสองประเด็นนี้ต่อการดำเนินชีวิตของคนก็คือ ทำให้เกิดการแบ่งลักษณะการใช้เวลาในแต่ละช่วงวันว่าเวลาใดคือเวลาทำงาน และเวลาที่เหลือ ซึ่งเป็นเวลาว่างหลังเลิกงานควรจะทำสิ่งใด ทั้งนี้ย่อมรวมถึงการใช้เวลาในวันหยุดด้วยเช่นกัน ขณะที่ในส่วนของเงินรายได้ก็กำหนดว่าบุคคลมีศักยภาพเพียงใดในการจับจ่ายใช้สอย ควรกำหนดรายจ่ายสักขนาดไหนในแต่ละวันหรือแต่ละเดือน

ก่อนหน้าที่จะมีการปฏิรูประบบงานราชการให้เป็นแบบสมัยใหม่ ประเพณีเดิมของการจ่ายเงินตอบแทนข้าราชการจะเป็นการรับเบี้ยหวัดประจำปีกับค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ในงานที่ทำ ซึ่งอาจ

²⁸“อารัมภะวณณนา: เหริยญที่ระภุรักษกาลที่ 5 เสมอรัชกาลที่ 1 รัับสำหรับห้อยสายนาฬิกา แต่ว่ามีพระยาชะระาผู้หนึ่งอุตริตปคนชุกชน เอามาแขวนเสื้อต่างตราความชอบ,” *สยามออบเซอร์เวอร์*, วันพฤหัสบดีที่ 5 มีนาคม 114 (พ.ศ. 2438).

²⁹นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์วิสาหการ, 2540), หน้า 12.

³⁰เรื่องเดียวกัน.

จะเรียกได้ว่าเป็นผลประโยชน์ในตำแหน่ง มิใช่การรับเงินเดือนเป็นประจำ การปรับเปลี่ยนลักษณะการทำงานและผลตอบแทนเริ่มขึ้นเมื่อมีการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ในปี พ.ศ. 2418 หลังจากแยกการพระคลังออกจากกรมท่า กรณีการทำงานของข้าราชการหอรัษฎากรพิพัฒน์นี้ถือเป็นกรณีแรกของระบบราชการที่มีการจัดระเบียบในสำนักงานตามแบบออฟฟิศของชาวตะวันตก กำหนดให้ผู้ทำงานได้รับเงินเดือนแทนค่าธรรมเนียมอย่างเดิม และต้องมาทำงาน ณ สำนักงานตามเวลาเสมอทุกวัน³¹ ต่อมาหลังจากนั้นก็เริ่มมีการใช้ระเบียบเดียวกันกับกระทรวงอื่น ๆ ที่มีการตั้งขึ้นมาใหม่โดยเป็นการค่อย ๆ เปลี่ยนแบบแผนนี้ทีละเล็กละน้อย โดยมีฐานความคิดอยู่ที่ว่าข้าราชการที่มีตำแหน่งประจำทำงานในสำนักงาน และมีเวลาทำงานที่แน่นอนจะเป็นกลุ่มที่ได้รับเงินเดือนประจำแทนเงินผลประโยชน์อย่างแต่เดิม

อย่างไรก็ตามสภาพการณ์ในระยะแรก ๆ หลังมีการปฏิรูประบบราชการ ไม่นานที่คนกลุ่มนี้ต้องประสบ ก็คือความขัดข้องอันเนื่องมาจากความล่าช้าสับสนของระบบการจ่ายเงินเดือน เสี่ยงสะท้อนตักพ้อวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาดังนี้เกิดขึ้นอยู่เสมอ กรณีหนึ่งที่แสดงให้เห็นวิถีชีวิตของข้าราชการที่ผูกพันอยู่กับเงินเดือน และนำเสนอปัญหาดังกล่าวได้อย่างชัดเจน คือ

...คือข้าราชการ ในตามกระทรวง มีเสมียร์แผ่นดิน เปนคนยากจน ทนทุกข์ใหญ่หลวง ยามเงินเดือนค้าง ทุกข์วางลมทรวง เจ้าหนี้มาทวง ค่าข้าวของกิน ค่าเสื้อผ้า เครื่องแต่งกาย จำนำจนสิ้น ความทุกข์เสมียร์ จะเขียนอาจินต์ ความนี้มีสิ้น ในหนังสือพิมพ์... ในหมูนั่นหนอ ค่อยดูเงินตรา ออกง่ายใครจะปาน ครั้นมาศกนี้ ดูที่ยินยาน ไตรมาสแล้วท่านเจียบแท้เหตุไหน เหตุฉนี้แหละท่าน ข้าเจ้ารำคาญ ในจิตรกระไร ได้ยินเขาบ่น สุดทนอยู่ได้ จึงลิจิตกัใจ ร้องทุกข์เตือนมา เพื่อปลัดบาญชี จะได้เร็วรี รีบเขียนฎีกา ไปเบิกต่อคลัง ไม่นั่งอยู่ช้า เพราะคลังเขาว่า ใครไปเบิกเงิน เมื่อไรก็ได้ ไม่ขัดสิ่งใด มิได้ให้เน้น ที่ซึ่งอยู่ นี้ ปลัดบาญชีเดิน เล่ออยู่จึงเนิ่น นานแล้วเจ้าคุณ...³²

และปรากฏตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. 2439 ที่ว่าความล่าช้าในการเบิกจ่ายเงินเดือนส่งผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของข้าราชการอย่างรุนแรง กระทั่งบรรดาผู้พิพากษาและเสมียนที่ทำงานในศาลแพ่งสรรพากรซึ่งไม่ได้รับเงินเดือนของเดือนมีนาคม แจ้งไปยังกระทรวงยุติธรรมต้นสังกัดว่าจะหยุดทำงานกันทุกคนหากว่ายังไม่ได้รับเงินเดือน ๆ ดังกล่าว³³

³¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *เทศาภิบาล*, พิมพ์ครั้งที่ 1 ฉบับมดฺิชน (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มดฺิชน, 2545), หน้า 35-37.

³² “อัญมณฺิลิขิตก์: ค้างลอน โดยนายอ้อนวอน,” *สยามออบเซอร์เวอรฺ์*, วันเสาร์ที่ 4 กรกฎาคม 115 (พ.ศ. 2439).

³³ “นครันตรประวัติ: เสมียร์ศาลแพ่งสรรพากร,” *สยามออบเซอร์เวอรฺ์*, วันพุธที่ 3 มิถุนายน 115 (พ.ศ. 2439).

พร้อม ๆ กับที่คนเหล่านี้มีกำหนดเวลางานที่แน่นอน พร้อมทั้งมีเงินเดือนเป็นรายได้ประจำ อีกด้านหนึ่งที่เกิดขึ้นคู่กันก็คือการเกิดรายจ่ายประจำที่แน่นอน วิถีชีวิตเมืองที่เปลี่ยนแปลงตอบรับ ความสะดวกสบายและลักษณะรสนิยมแบบสมัยใหม่ ทำให้ชาวเมืองส่วนหนึ่งต้องกำหนดรายจ่าย ประจำ ซึ่งมักจะเป็นรายจ่ายจากการรับบริการกิจการสาธารณูปโภคของรัฐ อย่างเช่น ค่าไฟฟ้า ค่าน้ำ ประปา ขณะที่บางครอบครัวก็จะบอกรับหนังสือพิมพ์ ซึ่งกรณีของธุรกิจหนังสือพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 เกือบทั้งสิ้นจะใช้ระบบการเป็นสมาชิก ไม่มีการวางขายตามร้านหนังสือทั่วไป และแม้ว่า หนังสือพิมพ์โดยส่วนใหญ่ตลอดรัชกาลจะมักประสบภาวะขาดทุน มีอายุแค่ช่วงสั้น ๆ เนื่องจากการบอกรับเป็นสมาชิกยังไม่มากพอที่จะคำนวณรายได้ที่แน่นอนให้ผู้ผลิตได้ แต่ก็มีคนมีการศึกษา จำนวนไม่น้อยที่ตอบรับหนังสือพิมพ์ฉบับต่าง ๆ อยู่อย่างต่อเนื่อง และในกรณีนี้ก็คือ คนกลุ่มนี้ได้สร้างรายจ่ายประจำของตัวเองขึ้นมา

ขณะที่ในส่วนของการกำหนดรายจ่ายตอบแทนบริการของรัฐก็มีปัญหาในลักษณะของความสับสนด้วยเช่นกัน กล่าวคือหน่วยงานของรัฐซึ่งให้บริการกิจการสาธารณูปโภคมักไม่มีระบบระเบียบที่แน่นอนในการเรียกเก็บค่าบริการ ซึ่งสำหรับชาวเมืองบางส่วนปัญหาเช่นนี้นอกจากจะก่อให้เกิดความรำคาญใจแล้ว ยังทำให้เกิดปัญหาในการจัดสรรเงินรายจ่ายของตนด้วยเช่นกัน นายเจมส์ ศรีสรรัักษ์ ซึ่งตอบรับบริการโทรศัพท์มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 ซึ่งเป็นปีแรกที่กรมโทรเลขให้ผู้คนทั่วไปสามารถขอเช่าบริการโทรศัพท์ยังบ้านของตัวเองได้นั้น ได้วิจารณ์การเรียกเก็บค่าบริการตลอดช่วงหลายปีว่า

เจ้าพนักงานกรมโทรเลขเก็บเงินครั้งไร ข้าพเจ้าก็ได้ให้ทุกครั้งไม่เป็นที่ติดขัดเลย แต่กรมโทรเลขมักจะเอิกเฉย หาได้มาเก็บเงินให้เป็นกำหนดแน่นอนเองไม่ บางที 3 เดือน 4 เดือนมาเก็บครั้งหนึ่ง บางที 5-6 เดือนเก็บครั้งหนึ่ง แต่เมื่อปีไรข้าพเจ้าจำไม่ได้... ข้าพเจ้าจึงได้แจ้งความต่อเจ้าพนักงานผู้เก็บเงิน ไม่มีกำหนดแน่นอนดังนี้ ไม่เป็นที่ชอบใจของข้าพเจ้า ขอให้มาเก็บเงินค่าเช่าโทรศัพท์ที่บ้านข้าพเจ้าทุก ๆ เดือน เจ้าพนักงานก็ได้มาเก็บเงินตามข้าพเจ้าขอ 2-3 ครั้ง แล้วก็หายไปอีก ต่อสามเดือนหรือสี่เดือนจึงได้มาเก็บเงิน³⁴

ความสับสนในเรื่องรายได้และรายจ่ายประจำของชาวเมืองในกรณีเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นถึงช่วงเริ่มต้นแห่งการจัดระบบระเบียบของทางราชการ ซึ่งทั้งในส่วนของการจ่ายเงินเดือนและการเรียกเก็บค่าบริการของรัฐยังไม่เป็นระบบลงตัว ชาวเมืองส่วนหนึ่งจึงได้รับผลกระทบทั้งในด้านรายได้และรายจ่ายตามไปด้วย

พิจารณาในส่วนภาพรวมลักษณะการทำงานของข้าราชการทั่วไป จะพบว่าการทำงานในลักษณะ “เช้าขามเย็นขาม” นั้นสามารถเห็นได้นับตั้งแต่ระยะแรก ๆ ของการปฏิรูปราชการ ทั้งนี้เริ่ม

³⁴“อัญมณีลิขิตก์: จดหมายของนายเจมส์ ศรีสรรัักษ์,” *สยามออบเซอร์เวอร์*, วันพุธที่ 8 กรกฎาคม 115 (พ.ศ. 2439).

ปรากฏเสียงในการวิพากษ์วิจารณ์ อันสะท้อนให้เห็นรูปแบบการทำงานของคนกลุ่มนี้ได้เป็นอย่างดีว่าการทำราชการ โดยส่วนใหญ่ไม่นั้นไม่ก้าวหน้ารวดเร็วเกิดประสิทธิภาพดังที่คาดหวังไว้ ทั้งนี้เนื่องจากข้าราชการส่วนใหญ่ไม่ได้ปฏิบัติงานเต็มกำลังความสามารถ วิธีชีวิตแห่งการงานของข้าราชการนั้น

อย่าดูอื่นไกลเลย แต่อัตราที่กำหนดให้มาทำการที่ออฟฟิศวันหนึ่ง 6 ชั่วโมง คงได้ทำวันหนึ่งเพียง 3 หรือ 4 ชั่วโมงเท่านั้น... เจ้าพนักงานผู้ใหญ่กว่าจะมาทำการที่ออฟฟิศสาย ๆ... เมื่อเวลาถึงออฟฟิศก็ย่อมจะมีการจรมาต่าง ๆ คือแขกมาหาคุยกันเสียบ้าง หรือบางทีได้ถามกันด้วยข้อราชการ แต่ลงปลายกลายเป็นไปเรื่อยไปเสียก็มี ชั้นที่สุดนั้นกินหมากสูบบุหรี่เสียบ้าง

ส่วนผู้น้อยคือ 'เสมียน' พอมาถึงออฟฟิศ ถ้าเหนยงเข้าอยู่ก็ยังไม่ทำการ ประชุมคุยกันเสียก่อน ใครมีเรื่องอะไรก็ขยายขึ้นเส ๓ ๆ ฮา ๆ กัน ไปตามเรื่อง... ถ้าวันไหนมีเหตุจำเป็นต้องมาเข้ากลับค่าแล้ว ก็ฟังคุณเถิด คงจะได้ยินบ่นกันไม่หยุด... 'ผักชีโรยหน้า' 'กังฉินหน้อย ๆ' แล้ว ก็ดูเริ่มขึ้น ทำท่าทางว่าโตเอาทีเดียว คือถือว่าเป็นคนโปรฎของนาย ๆ รักข้า... ก็ดูซิที่ทำการทุกวันนี่ มีผู้ใดทำการจริง ๆ ทำการได้ดีก็คนเก่า ก็เปล่าทั้งนั้น มีแต่นั่งกินเงินเดือน นอนกินเงินเดือนเสียโดยมาก³⁵

3.2 ผู้ประกอบวิชาชีพเฉพาะ

พร้อม ๆ กับที่มีการขยายจำนวนของข้าราชการอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายตัวของระบบการศึกษาสมัยใหม่ โอกาสในการก้าวไปสู่อาชีพใหม่ ๆ ก็เริ่มเปิดกว้างสู่คนทั่วไป แม้ว่าอาชีพข้าราชการจะเป็นอาชีพที่มีเกียรติในสังคม แต่ย่อมไม่อาจรองรับความต้องการของที่ปรารถนาจะเข้าสู่อาชีพนี้ได้ทุกคน ที่สำคัญคือเมื่อกิจกรรมทางสังคมทวีความหลากหลายขึ้น ก็เริ่มปรากฏอาชีพใหม่ ๆ ให้ผู้คนสามารถไขว่คว้าหาประสบการณ์และดำเนินการประกอบเป็นอาชีพส่วนตัว

อาชีพการงานยุคใหม่นั้นจะเปิดกว้างให้แก่คนที่มีความรู้ความสามารถ และประวัติการทำงานไม่ด่างพร้อย โดยเฉพาะในภาคธุรกิจของเอกชน บุคคลที่มีความสามารถมีสิทธิที่จะเลือกการทำงานที่ดีกว่า หรือให้เงินเดือนที่สูงกว่าหากว่าที่ทำงานเดิมปฏิเสธการขึ้นเงินเดือน³⁶ ขณะที่ในส่วน of ข้าราชการก็พร้อมที่จะลาออกจากงานราชการ ไปสู่อาชีพเอกชนหากจะได้รับค่าจ้างสูงกว่า จะพบว่านับตั้งแต่ช่วงต้นทศวรรษที่ 2460 เป็นต้นมา จะเริ่มปรากฏหลักฐานการขอหนังสือรับรองจากหน่วยงานเดิมที่เรียกว่า "ใบบริสุทธ์" เพื่อนำไปยื่นยันประวัติการทำงานที่ดีต่อที่ทำงานใหม่ทั้ง

³⁵“อัญมณีลิจิตก์: จดหมายของนายภักดี ราชกิจ,” *สยามออบเซอร์เวอร์*, วันศุกร์ที่ 15 พฤษภาคม 115 (พ.ศ. 2439).

³⁶ดูกรณีของพระยาภิรมย์ภักดี ใน “ประวัติพระยาภิรมย์ภักดี กับประวัติโรงเบียร์,” ใน *ประวัติเจ้าพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ พระยาภิรมย์ภักดี และประวัติโรงเบียร์ โชคชาติในชีวิตที่พอใจ* (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506), หน้า 132-133.

หน่วยงานราชการด้วยตนเอง หรือไม่ก็ที่ทำงานของเอกชน³⁷ อันสะท้อนให้เห็นว่าถึงช่วงเวลาดังกล่าว ช่องทางการเข้าสู่การทำงานที่หลากหลายได้เปิดกว้างสำหรับใครก็ตามที่มีคุณสมบัติเป็น “มีอาชีพ” ที่ขยันขันแข็ง ตั้งใจทำงาน และมีประวัติไม่ต่างพร้อย

ควบคู่กับการขยายตัวของระบบการศึกษาที่เป็นการสร้างผู้มีความรู้ให้กับคนในสังคม การเปิดกว้างทางอาชีพให้ผู้คนสามารถหาประสบการณ์ทางการงาน ได้อย่างหลากหลายนี้เอง ที่ทำให้เกิดผู้ประกอบการอาชีพอิสระขึ้นอย่างมากมายในสังคมไทย ในบรรดาผู้ประกอบการอาชีพอิสระที่เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยรัชกาลที่ 6-7 นี้ อาชีพที่ค่อนข้างมีสถานภาพทางสังคมค่อนข้างดี และมีรายได้ที่ค่อนข้างแน่นอนมั่นคง คืออาชีพที่ต้องใช้ความรู้ที่ได้จากการศึกษาเล่าเรียน หรือประสบการณ์อันเป็นการเฉพาะทาง อย่างเช่น อาชีพหมอ ทนายความ นักหนังสือพิมพ์ เป็นต้น

สถานภาพทางสังคมของผู้ประกอบวิชาชีพเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากความรู้เฉพาะตัว อันเป็นความรู้สมัยใหม่นั้น ได้รับการยอมรับในสังคม ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนกรณีหนึ่งคืออาชีพแพทย์ ความสำคัญของแพทย์ต่อชุมชนนั้นปรากฏชัดเจนในการสำรวจเขตพื้นที่ตำบลต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ. 2459³⁸ ซึ่งจะทำการสำรวจจำนวนประชากรพร้อมระบุจำนวนและรายชื่อแพทย์ที่อยู่ในละแวกดังกล่าว ตัวอย่างเช่น ในตำบลแยกพระยาศรี อำเภอบางลำภู่ มีประชากรประมาณ 500 คน มีแพทย์สามคนคือหมอมวย หมอเวช และอาดำชัน ตำบลสะพานยาวหลังบ้านบาตร อำเภอสายบุรี มีประชากรประมาณ 900 คน มีแพทย์สองคน คือนายแดง และนายยวง เป็นต้น

เมื่อพิจารณาจากการสำรวจยอดการเลี้ยงชีพของพลเมืองสยามในปี พ.ศ. 2472 จะเห็นได้ว่าอาชีพการงานในกลุ่ม “วิชาชีพเฉพาะ” ซึ่งต้องอาศัยความรู้สมัยใหม่ ประสบการณ์ ความชำนาญ อันแตกต่างไปจากอาชีพงานช่างแบบดั้งเดิม อาทิ อาชีพแพทย์ ทนายความ นายหน้า ช่างพิมพ์ ช่างตัดผม ช่างถ่ายรูป ฯลฯ มีจำนวนอยู่ไม่น้อยในสังคมไทย (ดูตารางที่ 4.6) แม้ว่าจำนวนดังกล่าวนี้จะเป็นตัวเลขของทั้งประเทศ แต่ก็อาจจะสามารถคาดเดาได้ว่าผู้ประกอบการเหล่านี้โดยส่วนใหญ่ น่าจะเป็นผู้ที่อยู่ในเมืองกรุงเทพฯ มากกว่าต่างจังหวัด ทั้งนี้เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ เมืองกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางแห่งความเจริญ ความหลากหลายของกิจกรรมทางสังคม ซึ่งเอื้ออำนวยให้เกิดอาชีพเหล่านี้ได้มากกว่าต่างจังหวัด

³⁷ ตัวอย่างเช่น หจข., ร. 6 น. 8.1/9, เรื่องกรมพระนครบาลออกใบบริสุทธิให้แก่ข้าราชการที่ออกไป (1 กุมภาพันธ์ 2461-4 พฤศจิกายน 2469).

³⁸ อาทิเช่นใน หจข., ร. 6 น. 8.2/3, เรื่องเปลี่ยนแปลงแบ่งเขตตำบลหมู่บ้าน ทะเบียนท้องที่ (18-20 ตุลาคม 2459); หจข., ร. 6 น. 8.2/4, เรื่องเปลี่ยนแปลงแบ่งเขตตำบลหมู่บ้าน ทะเบียนท้องที่ (25 มิถุนายน-20 กรกฎาคม 2460). เป็นต้น

ตารางที่ 4.6

ยอดการเลี้ยงชีพของพลเมืองสยาม พ.ศ. 2472

ประเภทการอาชีพ	จำนวนแรง
1. ภาคการเกษตรและกสิกรรม	6,347,670
2. ภาคธุรกิจและการค้า	505,866
3. งานช่างและหัตถอุตสาหกรรม	156,643
4. รับราชการ	62,109
5. ภาคการผลิตและอุตสาหกรรม	53,460
6. การเบ็ดเตล็ด	371,453
7. วิชาชีพเฉพาะ	
แพทย์ต่าง ๆ	6,461
คัศผม	3,721
มหรสพ	3,654
ทนายความ	932
ถ่ายรูป	571
ซ่อมรถ	445
ช่างเขียน	328
นายหน้าต่าง ๆ	263
ช่างพิมพ์	205
แลกเปลี่ยน	111
รวมจำนวนเฉพาะวิชาชีพเฉพาะ	16,691
8. อื่น ๆ	9,248

ที่มา: ภาคผนวก ข.

หมายเหตุ: สำหรับรายละเอียดของแต่ละกลุ่มอาชีพ รวมถึงคำอธิบายประกอบตาราง ดูในภาคผนวก ข.

ในบรรดาวิชาชีพเฉพาะที่สำคัญ ๆ เหล่านี้ โดยส่วนใหญ่แล้วมักจะเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอย่างดี โรงเรียนสมัยใหม่บางแห่งผลิตบุคลากรจำนวนมากให้เข้าสู่อาชีพเหล่านี้โดยเฉพาะ ตัวอย่างเช่น โรงเรียนอัสสัมชัญ และโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียน ซึ่งนักเรียนจำนวนมากที่จบการศึกษาจากโรงเรียนทั้งสองแห่งนี้ได้เข้าสู่การทำงานในอาชีพอิสระ อย่างเช่นเป็นเสมียน ทำงานหนังสือพิมพ์ เป็นนายหน้าการค้า ขณะที่บางส่วนก็มุ่งประกอบอาชีพการค้าส่วนตัวเป็นสำคัญ³⁹ ยิ่งล่วงมาถึงปลายทศวรรษที่ 2460 จำนวนผู้ที่เข้าสู่อาชีพอิสระ โดยเฉพาะอาชีพนักเขียนและนัก

³⁹นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475*, หน้า 91-92.

หนังสือพิมพ์อังกฤวจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็วจนนี้เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าวระบบราชการเองมีจำนวนข้าราชการเป็นจำนวนมากถึงที่สุด จนไม่อาจรองรับผู้ที่เพิ่งสำเร็จการศึกษาใหม่ ๆ ได้อีกต่อไป ด้วยเหตุนี้นักเรียนจากโรงเรียนเทพศิรินทร์ โรงเรียนสวนกุหลาบ โรงเรียนประทุมคงคา และโรงเรียนมัธยมในต่างจังหวัด ฯลฯ ก็ได้ก้าวเข้าสู่อาชีพเหล่านี้เป็นจำนวนมากขึ้น ตัวอย่างคนกลุ่มนี้ได้แก่ นายกุหลาบ สายประดิษฐ์ นายมาลัย ชูพินิจ นายโชติ แพร่พันธุ์ นายเอนก วิกุล นายปรีชา อินทปาลิต นายแสน ธรรมยศ นายสนิท เจริญรัฐ เป็นต้น⁴⁰

กลุ่มชาวเมืองผู้ประกอบอาชีพนักเขียนนักหนังสือพิมพ์เหล่านี้ จัดได้ว่าเป็นกลุ่มผู้นำทางปัญญาของสังคมไทย ซึ่งจะมีบทบาทอย่างมากในการสร้างกระแสวิพากษ์วิจารณ์ทั้งทางการเมืองและทางวัฒนธรรมต่อกลุ่มชนชั้นนำผู้ปกครองในช่วงท้าย ๆ ของสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิ แต่หากจะพิจารณาในแง่ของประสบการณ์ ความรู้ความสามารถ และลักษณะวิถีชีวิตของชาวเมืองรุ่นใหม่ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ถึงต้นรัชกาลที่ 6 กรณีหนึ่งซึ่งมีความโดดเด่นชัดเจนเป็นอย่างมากคือกรณีของ “อาผัน” ซึ่งกาญจนาคพันธุ์ได้เคยไปพักอาศัยอยู่ด้วยในช่วงวัยเยาว์

...ที่ห้างทำฟันใช้โต๊ะ เก้าอี้ ตู้ เตียงสมัยใหม่ทั้งสิ้น... [ในห้องนอน] มีเตียงนอนเหล็ก ตู้เหล็ก (ตู้เซฟ) ฯลฯ ที่ห้อง โถงติดกับฝาผนังด้านหลังตั้งโต๊ะล้างหน้าแบบใหม่ คือมีโต๊ะเก๋ ๆ อย่างดีตั้งบนโต๊ะ มีอ่างกระเบื้องดอกไม้ก่อนข้างใหญ่ มีคนโทกระเบื้องลายดอกไม้ใส่น้ำวางไว้ในอ่าง ถัดจากอ่างมาก็เป็นที่ใส่สบู่กระเบื้องลายดอกไม้ แปรงผม หวี น้ำอบ ฯลฯ ของเหล่านี้เป็นของนอกทั้งนั้น รวมทั้งกระจกเงา ที่ห้อยผ้าเช็ดหน้าติดกับฝาผนังดีก เวลาจะล้างหน้าก็เทน้ำจากคนโทใส่ในอ่างตลอดจนล้างมือ เสร็จแล้วคนใช้ก็เอาน้ำในอ่างไปเททิ้ง ตักน้ำใส่คนโทมาตั้งในอ่างใหม่ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคนสมัยใหม่ยุคนี้คงจะใช้แบบนี้กันทั่วไป⁴¹

ลักษณะการเป็นคนเมืองสมัยใหม่ของอาผันนี้จะยิ่งชัดเจนขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับบิดาของกาญจนาคพันธุ์ ซึ่งท่านได้กล่าวว่าเป็นคนหัวไปทางสมัยเก่า ตรงกันข้ามกับอาอย่างชัดเจน

บิดาของข้าพเจ้าแม้จะสร้างบ้านแบบใหม่ก็คงไม่มีโต๊ะเก้าอี้ ฯลฯ และใช้ผ้าเครื่องเป้งอยู่ตามเดิม ข้อที่แตกต่างกันอีกก็คือ บิดาข้าพเจ้านิยมก่อเขามอและเล่นไม้ดัด ปลูกไม้ดอกไม้ต่าง ๆ แต่อาข้าพเจ้าไม่เอาเลย บิดาข้าพเจ้าสูบบุหรี่ไปจากมวนเองเป็นประจำ อาข้าพเจ้าสูบบุหรี่ฝรั่งมวนใหญ่ที่มีปลอกบุหรี่ (เหมือนแหวน) ใส่หีบไม้ซีดาร์ ดูเหมือนหีบละ 20 มวน หีบทำสวยงามมาก และสูบล่องหวักะ โหลกด้วย ไม้สูบบุหรี่อื่นเลย⁴²

กรณีเปรียบเทียบนี้แสดงให้เห็นว่าในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้ เมืองกรุงเทพฯ เริ่มปรากฏคนรุ่นใหม่ที่มีวิถีชีวิตแบบ “ทันสมัย” เคียงคู่กับคนอีกส่วนหนึ่งซึ่งยังใช้ชีวิตและวัตถุสิ่งของในชีวิตประจำวัน

⁴⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 108-109.

⁴¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

⁴²เรื่องเดียวกัน, หน้า 42-43.

ในแบบเดิม ๆ ประสบการณ์ส่วนหนึ่งของอาผั้นนั้นมาจากการเคยเดินทางท่องเที่ยวเล (ซึ่งอาจจะไปญี่ปุ่น) ทำให้ได้สัมผัสและเห็นโลกภายนอกมากกว่าบิดาของกาญจนาคพันธุ์ ซึ่งใช้ชีวิตอยู่ในท้องถิ่นคลองบางหลวงตลอดมา ความเป็นคนเมืองรุ่นใหม่ได้แสดงออกที่การใช้วัตถุสิ่งของอันทันสมัยหรือเป็นที่นิยม ในฐานะเครื่องบ่งบอกฐานะ รถม้าซึ่งเคยจำกัดกลุ่มผู้ใช้ในระยะแรกเฉพาะกลุ่มชนชั้นสูง อาผั้นซึ่งเป็นหมอพื้นฝีมือเยี่ยมและร่ำรวยเข้าขั้นเศรษฐีคนหนึ่งก็สามารถใช้เงินซื้อม้าไว้ครอบครอง รถม้าใหญ่สีดำคันงามนี้ผิดกับรถม้าต่าง ๆ ที่รับจ้างทั่วไป

ที่ประตูรถทั้งสองข้างมีบรอนซ์เงินเป็นรูปช้างติด ที่นั่งข้างในเป็นเบาะหนัง... พื้นปูพรม... มีประทุนกางปิดเปิดได้ ข้างท้ายตัวรถต่อเป็นที่นั่งยื่นสูงขึ้นไป... มีม้าเทศเทียมสองตัว เครื่องม้าทำอย่างงาม มีสายหนังห้อยจากตัวม้าหลายสาย ปลายสายมีบรอนซ์เงินเป็นรูปช้างติดทุกสาย ถ้าจะเปรียบกับปัจจุบันก็เหมือนเศรษฐีที่มีรถเบนซ์ หรือโรลสรอยซ์อย่างใหญ่ราคาแพงลิ่ว⁴³

อย่างไรก็ตามการมีพาหนะราคาแพงนี้ กลับกลายเป็นว่าอาผั้นเองกลับไม่ได้ใช้ไปไหนมาไหนสักเท่าใด กาญจนาคพันธุ์สังเกตว่าอาผั้นเขาแต่ทำงานตั้งแต่เช้ายันค่ำทุกวัน ผู้ที่นำรถม้าไปใช้ก็คือญาติผู้หญิงกับลูก ๆ เท่านั้น เหตุผลหนึ่งอาจจะเนื่องจากว่าช่วงเวลาดังกล่าวนั้น สถานที่เที่ยวพักผ่อนหย่อนใจของคนเมืองก็มีเฉพาะเขาดินเสียเป็นสำคัญ แหล่งบันเทิงอื่น ๆ ที่สะท้อนความเป็นเมืองอย่างเช่น โรงภาพยนตร์ หรือสถานบันเทิงแบบสมัยใหม่นั้นยังไม่แพร่หลายมากเท่าที่ควร ช่วงเวลาของอาผั้นจึงเป็นช่วงเวลาของชาวเมืองที่ยังคงมุ่งทำงานและปรารถนาจะสร้างฐานะให้มั่นคงยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ ด้วยแผนการที่จะทำโรงสีไฟจักรกับโรงเลื่อยอันเป็นธุรกิจที่รุ่งเรืองอยู่ในเวลาดังกล่าว⁴⁴ ส่วนการแสดงฐานะและความมั่งคั่งนั้นก็ด้วยการใช้วัตถุสิ่งของที่หรูหราทันสมัย อันเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการรับรสนิยมมาจากชนชั้นสูงของสังคมนั่นเอง

3.3 พ่อค้านักธุรกิจ

กลุ่มอาชีพของชาวเมืองรุ่นใหม่ในช่วงก้าวสู่สมัยรัชกาลที่ 6 กลุ่มสำคัญที่มีบทบาทอย่างสูงทั้งในทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองไทย คือกลุ่มอาชีพพ่อค้านักธุรกิจ ซึ่งโดยส่วนใหญ่แล้วจะมีเชื้อสายจีน ข้อมูลจากเอกสารชุดสารบัญชิตสำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์กรุงเทพมหานคร ชี้ให้เห็นว่าในช่วงปี พ.ศ. 2426 อาชีพด้านการค้าขายในเมืองกรุงเทพฯ นั้นยังประกอบด้วยคนหลากหลายเชื้อชาติเข้ามาดำเนินการในอาชีพดังกล่าว อย่างไรก็ตาม การค้าขายในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นโดยส่วนใหญ่แล้วยังเป็นการขายปลีกสินค้าทั่วไปในชีวิตประจำวัน ลักษณะการดำเนินการเชิง

⁴³เรื่องเดียวกัน, หน้า 45-46.

⁴⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

ธุรกิจขนาดใหญ่ยังไม่ปรากฏแพร่หลาย กระบวนการสั่งสมทุนเพื่อขยายกิจการหลังจากนั้น ปรากฏโดดเด่นในกลุ่มทุนสามกลุ่มหลัก คือกลุ่มทุนยุโรป กลุ่มทุนจีน และกลุ่มทุนศักดินา⁴⁵

ในบรรดากลุ่มทุนหลักทั้งสามกลุ่มนี้ กลุ่มทุนที่มีความเคลื่อนไหวสูง และกระบวนการสะสมทุนกับการลงทุนส่งผลกระทบต่อสังคมไทยในวงกว้างมากที่สุด คือกลุ่มทุนของชาวจีนในสยาม ในสมัยรัชกาลที่ 5 กลุ่มทุนจีนที่เติบโตใหญ่ที่สุดเป็นกลุ่มนายทุนจากระบบภาษีอากรผูกขาด และนายทุนจีนที่ดำเนินธุรกิจภายใต้ทุนร่วมของชนชั้นปกครองเดิม ซึ่งเป็นกลุ่มทุนที่ต้องอิงแอบอยู่กับอำนาจรัฐและการสนับสนุนจากทุนของชนชั้นปกครองในการดำเนินธุรกิจ⁴⁶ แต่ขณะเดียวกันโลกทางธุรกิจที่เปิดกว้างมากขึ้น โดยเฉพาะการเอื้ออำนาจให้แก่การติดต่อและหาประสบการณ์จากการติดต่อค้าขายดำเนินธุรกิจกับชาวตะวันตก ทำให้ชาวจีนสยามรุ่นใหม่ได้เริ่มกระบวนการสั่งสมทุนของตนเอง บทบาทของคนกลุ่มนี้ปรากฏเด่นชัดในช่วงเวลาเดียวกับที่เมืองกรุงเทพฯ เริ่มปรากฏคนรุ่นใหม่ในอาชีพข้าราชการและวิชาชีพเฉพาะด้าน โดยบทบาทที่สำคัญประการหนึ่งก็คือการลงทุนทางธุรกิจที่ส่งอิทธิพลอย่างสำคัญต่อการบริโภคของชาวเมืองกรุงเทพฯ

พ่อค้านักธุรกิจจีนรุ่นใหม่กลุ่มนี้โดยส่วนใหญ่เป็นลูกหลานจีนที่เกิดในเมืองไทย และมีการศึกษาที่ดี โดยอาจจะทั้งที่ศึกษาโรงเรียนมิชชันนารีในไทย หรือไม่ก็ถือกำเนิดในตระกูลที่ค่อนข้างมีฐานะอยู่ก่อนแล้ว และถูกส่งไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ เช่น ในจีน ฮองกง หรือปีนัง ความรู้ที่ได้รับมาจากการศึกษา โดยเฉพาะความรู้ภาษาอังกฤษเอื้ออำนาจให้ชาวจีนรุ่นใหม่กลุ่มนี้เข้าติดต่อกับการค้าหรือเข้าทำงานหาประสบการณ์กับบริษัทและนักธุรกิจชาวตะวันตก กระบวนการสั่งสมทุนและประสบการณ์ในการดำเนินธุรกิจ มักเริ่มต้นจากการเป็นตัวแทนนายหน้า หรือคอมปราโดร์ให้แก่บริษัทและนักธุรกิจชาวตะวันตก

ตัวอย่างที่เด่นชัดของนายทุนจีนรุ่นใหม่ที่ผ่านมาประสบการณ์ในทำนองดังกล่าวนี้ อาทิเช่น นายโกศล สุนทรตระกูล นายตันชีวมัง หวังหลินในธุรกิจค้าข้าว เติมนเรือกไฟฟ้า ธนาคารและประกันภัย นายวง ฮังเซา เคยเป็นคอมปราโดร์ฮองกงเซี่ยงไฮ้แบงก์ นายเซ ซี เซง เป็นคอมปราโดร์ชาร์เตอร์แบงก์ นายซำ ฮิง ซี เป็นคอมปราโดร์แบงก์อินโดจีน นายลิ้ม เกียน เต็ง เป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายบัญชีของบริษัทมาร์ควิล นายเอก วิสกุล เป็นคอมปราโดร์บริษัทอีสต์เอเชียติก นายเฉลิม จึงตระกูลเป็น

⁴⁵ Akira Suehiro, *Capital Accumulation in Thailand, 1855-1985* (Chiang Mai: Silkworm Books, 1996), pp. 42-105.

⁴⁶ สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, “ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 53-76.

คอมปราโดร์บริษัทเองโกลไทยคอร์ปอเรชั่น นายเก่งเหลียน สิบญูเรื่อง ผ่านการศึกษากับหมอสุมิต และโรงเรียนอัสสัมชัญ จากนั้นได้เริ่มฝึกหัดงานที่ห้างวินด์เซอร์ เป็นต้น⁴⁷

ทั้งนี้ชาวเมืองในกลุ่มนี้ยังอาจจะขยายรวมไปถึงกลุ่มพ่อค้านักธุรกิจในระดับย่อยลงมา ตัวอย่างโฆษณาหนึ่งแสดงให้เห็นถึงการพยายามหันมาลงทุนเปิดห้างร้านส่วนตัวของพ่อค้าซึ่งเคยทำงานอยู่ในห้างร้านอื่นมาก่อน ดังว่า

...ข้าพเจ้านายเหลียงไคเกม หรือฉิม เดิมเป็นผู้จัดการห้างฮัมหวู่หลง ตำบลตลาดเก่า บัดนี้ข้าพเจ้าได้ลาออกมาตั้งร้านค้าขายส่วนตัว... ณ ตำบลที่กล่าวแล้วข้างบน ขายเครื่องเหล็กเครื่องทองเหลืองต่าง ๆ แลเครื่องอุปกรณ์สำหรับโรงสีข้าวกลไฟ โรงเลื่อย แลเรือยนต์ เรือกลไฟตามแบบสมัยนิยม โดยราคาย่อมเยาว่าอย่างที่สุด เพราะสิ่งของเหล่านี้ได้ส่งโดยตรงมาเอง ขอเชิญท่านผู้ต้องการมาชม หรือจะมีจดหมาย หรือโทรศัพท์ถามก็ได้ ข้าพเจ้าเตรียมพร้อมที่จะปฏิบัติตามคำสั่งของท่าน⁴⁸

เมื่อพิจารณาจากโฆษณาตามหน้าหนังสือพิมพ์ในช่วงรัชกาลที่ 6-7 จะพบว่า การหันมาลงทุนในธุรกิจค้าขายต่าง ๆ อย่างในกรณีนี้เกิดขึ้นจำ ไม่น้อย กลุ่มชาวเมืองดังกล่าวนี้จึงเพิ่มจำนวนมากขึ้นในช่วงเวลานี้ด้วยเช่นกัน

บรรดากลุ่มชาวเมืองรุ่นใหม่สามกลุ่มอาชีพสำคัญนี้เองที่จะมีอิทธิพลสำคัญต่อการกำเนิดขึ้นของวิถีชีวิตแบบเมืองของคนกรุงเทพฯ อาจจะกล่าวได้ว่ากลุ่มข้าราชการและบรรดานักวิชาชีพเฉพาะทางนั้น จะมีสถานภาพทางสังคมอยู่ตรงกึ่งกลางระหว่างกลุ่มชนชั้นสูงและราษฎรทั่วไป แม้ว่าในระยะต่อมาฐานะทางเศรษฐกิจของกลุ่มข้าราชการนั้นอาจจะเป็รรองบรรดาพ่อค้าคหบดี แต่สถานภาพทางสังคมของข้าราชการก็ยังอยู่ในระดับสูงเนื่องด้วยเกียรติยศจากตำแหน่งหน้าที่การงาน และรสนิยมที่ส่วนหนึ่งรับเอามาจากกลุ่มชนชั้นสูง ขณะที่ด้วยสำนักแห่งการรวมกลุ่ม และหัวก้าวหน้าที่ไวต่อสิ่งอันทันสมัย ทั้งกลุ่มข้าราชการและกลุ่มวิชาชีพซึ่งล้วนเป็นกลุ่มผู้มีความรู้ด้วยเช่นกันนั้นจะเริ่มคัดสรรรสนิยมจากชนชั้นสูง และเลือกรับสิ่งใหม่เองจากการรับรู้ที่กว้างขึ้น วิถีชีวิตของชาวเมืองจึงเป็นรูปเป็นร่างขึ้นด้วยฐานวิถีชีวิตของคนกลุ่มนี้เป็นสำคัญ

ขณะที่ในส่วน of พ่อค้าคหบดี แม้ว่าโดยสถานภาพทางสังคมจะเป็นรองกลุ่มชนชั้นสูงและข้าราชการ แต่ด้วยสถานภาพทางเศรษฐกิจก็สามารถสั่งสมซื้อหารสนิยมที่ทันสมัยให้ขึ้นมาเทียมหน้าเทียมตา การพยายามดำเนินรอยตามหรือเลียนแบบวิถีชีวิตของอีกทั้งสองกลุ่มจึงเกิดขึ้น

⁴⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 86-103; พูนเกศ จันทกานนท์, "ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวการค้าของชาวจีน ในกรุงเทพมหานคร ระหว่าง พ.ศ. 2398-2475," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 62-65.

⁴⁸"แจ้งความของยี่ห้อดักเชียง ริมถนนเจริญกรุง แขวงถนนทรงวาด," กรุงเทพฯ เดลิเมล์, วันพุธที่ 2 พฤษภาคม 2471.

อย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ คุณูปการที่สำคัญของคนกลุ่มนี้ต่อความเปลี่ยนแปลงโดยรวมของสังคมก็คือ การเข้าสู่ธุรกิจที่หลากหลาย ทั้งในส่วนของกรบริโภคและบริการ ได้ทำให้วัตถุประสงค์ของ รูปแบบการพักผ่อนหย่อนใจที่หลากหลายได้กระจายตัวและเข้าถึงคนหมู่มากในสังคม วิถีชีวิตแบบเมืองในอีกหลายแง่มุมจึงถือกำเนิดขึ้นจากการลงทุนทางธุรกิจของคนกลุ่มนี้นั่นเอง ซึ่งประเด็นการลงทุนทางธุรกิจของคนกลุ่มพ่อค้านักธุรกิจนี้จะทำการพิจารณาในประเด็นต่อไป เพื่อให้เห็นลักษณะความเปลี่ยนแปลงทางด้านการผลิตและลักษณะสินค้าเพื่อการบริโภคของเมืองกรุงเทพฯ โดยเฉพาะความเปลี่ยนแปลงเมื่อล่วงเข้าสู่สมัยรัชกาลที่ 6

4. การขยายตัวของธุรกิจการค้าและการผลิต

สถานะการเป็น “เมืองการค้า” ในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเฉพาะเมื่อมองผ่านข้อมูลเอกสารชุด*สารบาญชีสำหรับเจ้าพนักงานกรมไปรษณีย์ฯ กรุงเทพมหานคร* แตกต่างกันอย่างยิ่งในประเด็นสินค้า การผลิต และการบริโภคทั่วไปของชาวเมือง เมื่อเปรียบเทียบกับเมืองกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 6 โดยเฉพาะในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 1

เหตุผลประการสำคัญที่นำไปสู่ความแตกต่างนี้คือ ลักษณะในการลงทุนดำเนินธุรกิจของบรรดานายทุนในเมือง โดยเฉพาะในส่วนของกรเพิ่มปริมาณการลงทุนทางด้านอุตสาหกรรม ซึ่งส่งผลประการสำคัญในการเพิ่มปริมาณสินค้าอย่างรวดเร็ว มากมาย และหลากหลาย ให้สามารถเข้าถึงคนหมู่มากในสังคมเมือง

จากภาคผนวก ก. ซึ่งแสดงรายละเอียดของการผลิต การค้าของเมืองกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2426 พิจารณาเฉพาะบ้านเรือนและร้านค้าที่ตั้งอยู่ในเขตเมืองสองฟากถนนสายต่าง ๆ จะเห็นได้ว่าลักษณะการเป็น “เมืองการค้า” ในปี พ.ศ. ดังกล่าวนั้นจะมีเอกลักษณ์อยู่ที่การเป็นร้านค้าปลีกเสียเป็นสำคัญ แม้ว่าจะมีบางชุมชนอย่างเช่นร้านค้าในแถบท้องที่สำเพ็งจะมีสถานะเป็นร้านค้าส่งมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ตาม การขยายตัวของเศรษฐกิจภายในและการใช้เงินตรา รวมถึงอาชีพที่ไม่ได้ผลิตสำหรับกินใช้เองอย่างเช่นอาชีพที่ใช้ความรู้ความชำนาญการเฉพาะ กระตุ้นให้ผู้มีบ้านเรือนอยู่ในเขตเมืองหันมาเปลี่ยนสภาพบ้านเรือนให้กลายเป็นร้านค้าสำหรับขายของ ซึ่งโดยส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นการซื้อขายสินค้าในชีวิตประจำวัน นอกเหนือจากตลาดสดทั้งตลาดบกและตลาดน้ำ ซึ่งทำหน้าที่หลักในการป้อนสินค้าแก่ชาวเมืองตลอดมา ถึงช่วงเวลาดังกล่าวนี้อาคารเหล่านี้ได้รับสินค้าจากแหล่งต่าง ๆ เข้ามาขาย กลายเป็นร้านค้าขายสินค้าเฉพาะอย่างไปในที่สุด

แม้ว่าจะสามารถพบร้านขายของปรากฏอยู่ในเกือบทุกชุมชนในเขตเมือง แต่ลักษณะการเป็นย่านขายสินค้าเฉพาะก็โดดเด่นในหลายกรณี (ในลักษณะดังกล่าวนี้อาจจะแตกต่างไปจากย่านการผลิตอย่างเฉพาะอย่าง) อาทิเช่น หากชาวเมืองต้องการซื้อหาเสื้อผ้า เครื่องแก้ว เครื่องทองเหลือง โคม กระดาษ เครื่องเหล็ก ก็จำเป็นต้องไปสำเพ็งซึ่งมีให้เลือกหาอยู่หลายร้าน ส่วนข้าวสารจะมีการผลิต

และขายอยู่มากแถวถนนคลองผดุงกรุงเกษมต่อวัดแก้วฟ้า ส่วนร้านขายอาหาร ขายเต้าหู้ ขายขนม ฯลฯ จะมีมากที่ถนนเจริญกรุงชั้นนอกพระนคร ร้านขายเหล้าขายยาฝิ่นมีหลายร้านบนถนนเจริญกรุงทั้งชั้นในและชั้นนอกพระนคร ส่วนร้านขายของทั่วไปก็จะมีอยู่มากมายหลายร้านทั้งบนถนนสำเพ็งและเจริญกรุง เป็นต้น

ในส่วนของการผลิต บริเวณในเขตเมืองยังสามารถพบเจอบ้านเรือนของคนจีนที่เย็บเสื้อผ้า รองเท้าอยู่หลายบ้านที่ละแวกถนนเจริญกรุงชั้นในพระนคร นอกจากนี้ก็ยังมีบ้านเรือนที่ผลิตสินค้าหัตถกรรมอย่างเช่น ทอผ้า สานเข่ง สานกระจาด สานผ้าชี อยู่ประปรายในเมืองด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ยังพบเห็นบ้านเรือนที่เลี้ยงหมู ฟักลูกเป็ดอยู่หลายบ้านบนถนนเจริญกรุงชั้นนอกพระนครด้วยเช่นกัน โดยภาคการผลิตในเขตเมืองเหล่านี้ล้วนเป็นการผลิตเพื่อขายแล้วทั้งสิ้น

ร้านค้าขายสินค้าเฉพาะอย่าง และร้านค้าขายของทั่วไปที่ปรากฏอยู่มากมายในเขตเมืองนี้ ดำรงอยู่เพื่อป้อนสินค้าสำหรับใช้สอยหรือบริโภคในชีวิตประจำวันของคนทั่วไป แม้ว่าจะสามารถพบเห็นร้านขายสินค้าฟุ่มเฟือยอย่างเช่น นาฬิกา เครื่องลายคราม อัญมณี อยู่หลายร้านบนถนนสำเพ็ง และถนนเจริญกรุงชั้นในพระนคร แต่แนวโน้มสำคัญของการซื้อหาสินค้าหรูหราฟุ่มเฟือยในหมู่มชนชั้นสูงผู้มีรสนิยมคือการซื้อหาจาก “ห้าง” ขายของราคาแพงซึ่งจะเพิ่มมากขึ้นในเวลาต่อมา

ห้างร้านขายสินค้าฟุ่มเฟือยนั้นปรากฏเพิ่มจำนวนมากขึ้นตลอดเวลาในกรุงเทพฯ นับตั้งแต่หลังสนธิสัญญาเบาริ่ง และจะปรากฏโดดเด่นต่อรสนิยมการบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือยของคนในสังคมในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเฉพาะถึงช่วงปลายรัชกาล (ดูตัวอย่างและรายละเอียดของห้างร้านที่สำคัญในกรุงเทพฯ ช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ในภาคผนวก ค.) ซึ่งรสนิยมเหล่านั้นไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะชนชั้นสูงเพียงกลุ่มเดียวแล้วเท่านั้น หากแต่จะเริ่มขยายมาสู่กลุ่มคนรุ่นใหม่ที่พร้อมจะรับวัฒนธรรมการใช้สินค้าฟุ่มเฟือย ทั้งจะโดยจากการเลียนแบบรสนิยมของชนชั้นสูง และจากการได้รับรู้ได้สัมผัสรสนิยมอันทันสมัย

จากการพิจารณาห้างร้านสำคัญในกรุงเทพฯ สมัยปลายรัชกาลที่ 5 จะพบว่าห้างร้านเหล่านี้ซึ่งมีทั้งของชาวไทย ตะวันตก ชาวจีน และแขก โดยส่วนใหญ่แล้วจะดำเนินธุรกิจในลักษณะนำเข้าสินค้าจากตะวันตกเข้ามาจำหน่าย หรือไม่ก็รับจากเอเยนต์นำเข้าสินค้าประเภทนั้น ๆ แทบทั้งสิ้น เหตุผลสำคัญอาจจะเนื่องจากว่าในช่วงเวลานั้นตลาดของธุรกิจดังกล่าวยังไม่กว้างขวางมากนัก กลุ่มลูกค้าหลักยังคงจำกัดอยู่เฉพาะแค่ชนชั้นนำ หรือผู้มีรสนิยมรุ่นใหม่เท่านั้น ขณะเดียวกันนักธุรกิจส่วนใหญ่ก็มักมุ่งเน้นที่จะลงทุนในธุรกิจที่กำลึงเฟื่องฟูและสร้างกำไรได้อย่างรวดเร็ว อย่างเช่น ธุรกิจค้าข้าว ไม้สัก เติบเร็ว เป็นต้น จึงแทบไม่มีการลงทุนทางธุรกิจในลักษณะอุตสาหกรรมผลิต

สินค้าสำหรับใช้ในชีวิตประจำวัน จึงอาจสังเกตเห็นได้ว่า ห้างร้านสำคัญ ๆ หลายห้างในกรุงเทพฯ ได้ดำเนินธุรกิจนำเข้าพร้อมกับการส่งออกสินค้าที่ตลาดเฟื่องฟูในช่วงเวลาดังกล่าวด้วยเช่นกัน⁴⁹

ความเปลี่ยนแปลงในประเด็นการลงทุนทางธุรกิจจึงมีอิทธิพลสำคัญต่อการบริโภคในชีวิตประจำวันของผู้คน โดยเฉพาะในประเด็นที่ว่าธุรกิจเหล่านั้นได้สร้างให้เกิดการบริโภคของคนหมู่มากในสังคม เกิดการผลิตเพื่อแข่งขันและเลียนแบบบรรณนิยม รวมถึงสร้างสินค้าอีกระดับซึ่งเป็นรสนิยมของตัวเองของคนส่วนใหญ่ในสังคม

วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ถือเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญประการหนึ่งต่อการธุรกิจของสยาม โดยการทำให้กลุ่มนายทุนจีนรุ่นใหม่นี้เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว สุนทรী อาสะไวย์⁵⁰ ได้สรุปให้เห็นว่า “วิกฤตข้าว” ซึ่งเกิดขึ้น 2 ครั้งในช่วงเวลาดังกล่าว (พ.ศ. 2460 และ 2462) มีผลทำให้กลุ่มนายทุนจีนกลุ่มเก่าในภาคธุรกิจข้าวและโรงสีต้องล้มละลายลง ขณะเดียวกันก็ทำให้ปรากฏ “เจ้าตัวใหม่” ขึ้นมาเนื่องจากได้กำไรมหาศาลจากการขายข้าวได้ในราคาสูง เข้าดำเนินการในธุรกิจของบริษัทส่งออกที่เติบโตอย่างรวดเร็ว และอาศัยช่องทางในการกักตุนสินค้าเพื่อแสวงหากำไร เนื่องจากสินค้ามีจำนวนน้อยและราคาแพงอันเป็นผลกระทบกระเทือนจากสงคราม

ที่สำคัญยิ่งก็คือว่า การขยายตัวของการค้ากับต่างประเทศและการค้าภายใน การเพิ่มจำนวนประชากรเมืองอย่างรวดเร็ว รวมถึงความใกล้ชิดกันมากขึ้นตลอดเวลาระหว่างเมืองกับชนบท ได้กระตุ้นให้พ่อค้าท้องถิ่นทั้งที่มีเชื้อสายไทยและจีนหันไปลงทุนการผลิตสินค้าต่าง ๆ เพื่อป้อนการบริโภคของผู้คนมากยิ่งขึ้น จนสามารถเรียกการดำเนินธุรกิจในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ได้ว่าเป็น “ยุคผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้ายุคแรก” ของไทย⁵¹ นายทุนจะลงทุนในธุรกิจที่หลากหลายมากขึ้น ทั้งสินค้าอุปโภค บริโภค อาทิเช่น ผ้า ไม้ขีดไฟ เครื่องหนัง บุหรี่ เบียร์ ปูนซีเมนต์ สบู่ เครื่องประดับทอง เป็นต้น นอกจากนี้ยังรวมไปถึงการลงทุนในธุรกิจบริการอื่น ๆ ได้แก่ ธุรกิจภาพยนตร์ หนังสือพิมพ์ รถบริการสาธารณะประเภทต่าง ๆ และห้างสรรพสินค้า เป็นต้น

ความเคลื่อนไหวของการลงทุนในลักษณะดังกล่าวนี้สามารถเห็นตัวอย่างจากถ้อยคำในโฆษณาสินค้าชิ้นหนึ่ง ที่ปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ช่วงปลายรัชกาลที่ 6 ดังว่า

⁴⁹ อย่างเช่น ห้างหลุยส์ ดี. เลียวโนเวนส์ (Louis T. Leonowens, Ltd.) ห้าง Societa Italo-Siamese ห้าง L. Th. Unvdfzagt ห้าง Chop Yong Tet Hin Tai ห้าง M.T.S. Merican เป็นต้น, ดูรายละเอียดใน Arnold Wright and Oliver T. Breakspear, *Twentieth Century Impressions of Siam: Its History, People, Commerce, Industries, and Resources* (Bangkok: White Lotus, 1994), pp. 257-287.

⁵⁰ สุนทรী อาสะไวย์, *วิกฤตการณ์เศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 1*, เอกสารวิจัยหมายเลข 29 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2533), หน้า 26-45.

⁵¹ พรณี บัวเล็ก, *ลักษณะของนายทุนไทยในระหว่าง พ.ศ. 2457-2482: บทเรียนจากความรุ่งโรจน์สู่โศกนาฏกรรม* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พันชุกิจ, 2545), หน้า 103-112.

เชญตลองซื่อรับประทาน

ลูกกวาดแลตือฟี่ กับน้ำตาลห่อ รศต่าง ๆ

ซึ่งทำจากโรงงานของร้านสุกวานิช นำโรงหน้งพัฒนากร ถนนเจริญกรุง ในวันหนึ่ง ๆ ที่โรงงานนี้ต้องทำน้ำตาลห่อไม่ต่ำกว่า 150.000 ห่อ มีคนงานห่อน้ำตาลไม่น้อยกว่า 30 คนทุกวัน จำหน่ายทั่วไปในกรุงเทพฯ แลตามหัวเมืองต่าง ๆ ทั่วทุกจังหวัดในประเทศไทย เป็นโรงงานทำลูกกวาดโรงแรกที่มีขึ้นในเมืองไทย มีน้ำตาลห่อกลิ่น แลรสต่าง ๆ... อวดได้ว่าน้ำตาลห่อแลลูกกวาดนี้ ทำได้ไม่แพ้ของต่างประเทศ แต่ราคาถูกกว่ากันมาก เชญตลองซื่อรับประทาน⁵²

ซึ่งแสดงให้เห็นหนึ่งในกระแสของการลงทุนทางธุรกิจ ผลิตสินค้าอุปโภคบริโภคในประเทศไทยเอง เป็นการผลิตในลักษณะอุตสาหกรรม เพื่อแข่งตลาดกับสินค้าจากต่างประเทศ สินค้าสำหรับอุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวัน อาทิลูกกวาดและทอฟฟี่ในกรณีนี้ มีแนวโน้มที่จะเพิ่มมากขึ้นรองรับการขยายตัวทางการบริโภคของคนภายในประเทศ

พิจารณาจากเฉพาะบรรดาบริษัท ห้างร้านที่ตั้งสำนักงานอยู่ในกรุงเทพฯ และธนบุรี ซึ่งได้จดทะเบียนระหว่างปี พ.ศ. 2454 ถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. 2468 ต่อกรมทะเบียนการค้า กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม หลังจากการประกาศใช้พระราชบัญญัติเข้าหุ้นส่วนแลบริษัท ร.ศ. 130 (พ.ศ. 2454)⁵³ จะเห็นว่าบริษัทห้างร้านของชาวจีนที่จดทะเบียนขึ้นใหม่เป็นจำนวนมากที่ได้เข้าดำเนินธุรกิจทั้งในด้านการผลิต (เป็นจำนวน 49 บริษัท) ด้านการค้าและพาณิชย์กรรม (134 บริษัท) และด้านธุรกิจบริการ (22 บริษัท) ยิ่งเมื่อพิจารณาในส่วนของธุรกิจด้านการค้าและพาณิชย์กรรม จะพบว่าสินค้าที่ผ่านการจำหน่ายโดยบริษัทห้างร้านที่ดำเนินธุรกิจเข้าหุ้นส่วนนี้มีความหลากหลาย ตั้งแต่สุรานบุรี เครื่องใช้ เครื่องกระป๋อง บรรดาอาหาร น้ำโซดา เครื่องเขียน เสื้อผ้า ยา เพชรพลอย เครื่องเหล็ก เครื่องทองเหลือง เครื่องแก้ว น้ำมันเครื่อง สินค้าประเภทนศกรรม ฯลฯ

ในสมัยรัชกาลที่ 7 มีโรงงานอุตสาหกรรมที่ประสบความสำเร็จอยู่ไม่น้อย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือการกำเนิดขึ้นของโรงงานไม้ซิดยี่ห้อมันแซ โรงงานมวนบุหรีของโรงงานบูรพาพยาบาล เบียร์ของพระยาภิรมย์ภักดี โรงงานน้ำมันมะพร้าว และโรงงานไทยกสิกรอุตสาหกรรม จำกัด (ผลิตน้ำตาล น้ำมันมะพร้าว และผลิตภัณฑ์อื่น ๆ จากผลผลิตทางการเกษตรของไทย) ของนายมังกร สามเสน⁵⁴

⁵²“โฆษณาลูกกวาดแลตือฟี่ กับน้ำตาลห่อรสต่าง ๆ ของร้านสุกวานิช,” *ข่าวภาพยนตร์*, ปีที่ 1 ฉบับที่ 27 (วันศุกร์ที่ 2 มกราคม 2467).

⁵³ดูรายละเอียดใน ภาคผนวก ง.

⁵⁴นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, *การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475*, หน้า 100-103.

อุตสาหกรรมการผลิตเหล่านี้ ซึ่งเป็นการดำเนินธุรกิจแบบสมัยใหม่ ย่อมคาดหวังได้ถึง ปริมาณที่สามารถป้อนคนเป็นจำนวนมากเพื่อสร้างกำไร ด้วยเหตุนี้ สินค้าจำนวนมากที่มุ่งผลิตขึ้น เพื่อชาวเมืองส่วนใหญ่โดยทั่วไปจึงปรากฏเด่นชัดในช่วงเวลาดังกล่าวนี้เอง

เนื้อหาในบทที่ผ่านมา ได้ทำการพิจารณาวิถีชีวิตประจำวันของคนกรุงเทพฯ ในมิติของ อาชีพการงาน และคุณลักษณะบางประการของการทำงานสมัยใหม่ ซึ่งก่อให้เกิดรายได้ที่ค่อนข้างแน่นอนและเกิดเวลาดำเนินงาน และเวลาว่าง ประเด็นเกี่ยวเนื่องในบทนี้ได้พิจารณาลักษณะการผลิต และการลงทุนทางธุรกิจ ซึ่งเป็นกระบวนการในการป้อนสินค้าเข้าสู่การบริโภคของเมือง เนื้อหาในบทต่อไป จะศึกษาพิจารณาวิถีชีวิตประจำวันในแง่มุมเกี่ยวกับการบริโภคและการใช้เวลาว่างของชาวเมือง ประเด็นดังกล่าวจะทำให้ภาพวิถีชีวิตประจำวัน และความเป็นเมืองชัดเจนยิ่งขึ้น